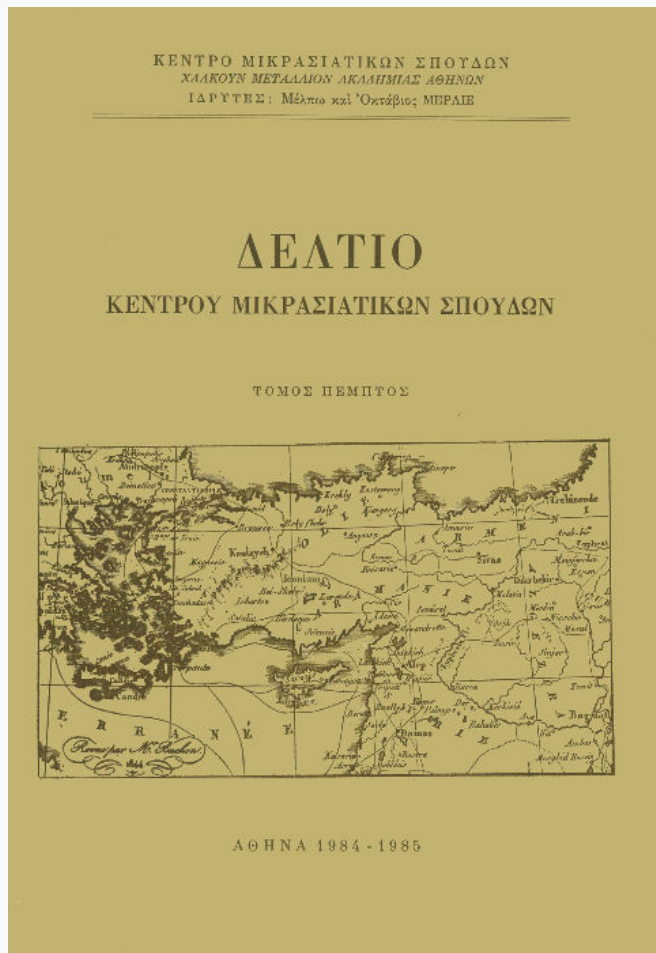

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

Η φίλεργος εταιρία της Κωνσταντινούπολης:
(1866-1876)

Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού

doi: [10.12681/deltiokms.212](https://doi.org/10.12681/deltiokms.212)

Copyright © 2015, Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ρίζου-Κουρουπού Μ. (1984). Η φίλεργος εταιρία της Κωνσταντινούπολης: (1866-1876). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 241–274. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.212>

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ (1866-1876)

Τò φαινόμενο τῆς ἰδρύσεως καὶ τῆς δραστηριοποιήσεως ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ συλλόγων¹ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα ἀστικά κέντρα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη σημαντικό γιὰ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ καὶ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ἡ ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς συνεταιριστικὲς ἰδέες ἀποτελοῦν τὶς βαθύτερες αἰτίες τοῦ φαινομένου. Βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐμφάνισή του ὅμως θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ φιλελευθεροποίηση τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸ Χάττι-Χουμαγιὸν τοῦ 1856 ἀναγνωρίζει ἴσα δικαιώματα σὲ ὅλες τὶς ἐθνότητες καί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀντικειμενικὲς του προθέσεις, εὐνοεῖ τὴν ὀργάνωση σὲ ἐθνικὴ βάση² τῶν ὑπηκόων τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους.

Παράλληλα ἡ διάδοση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνεταιριστικοῦ πνεύματος ἐπηρεάζει μιὰ μερίδα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος καὶ τὴν κινητοποιεῖ γιὰ τὴν ἰδρυση ἐταιριῶν, συλλόγων, ἀδελφοτήτων, λεσχῶν κλπ. Ἡ ἐφημερίδα τῆς Κωνσταντινούπολης *Νεολόγος*, στὴν προσπάθειά της νὰ ἐνισχύσει τὸ ρεῦμα αὐτὸ ποὺ βρίσκεται σὲ πλήρη ἐξαρση τὸ 1873, ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἑξῆς: «ὅτι αἱ ἀδελφότητες, οἱ σύλλογοι καὶ αἱ μετοχικαὶ ἐταιρίαι ὑπῆρξαν τὰ ὄργανα εἰς ἃ ἡ Εὐρῶπη ὀφείλει κατὰ μέγα μέρος τὸ παρὸν

1. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, Ἀθήναι 1932, σ. 190-203· Μ. Γεδεών, *Μνεία τῶν πρὸ ἔμοῦ 1800-1863-1913*, Ἀθήναι 1936, σ. 350-351, 380-381· Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήναι 1982, σ. 399-402, 590-594· Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, Ὅψεις τοῦ Ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 129-130· Κυριακὴ Μαμώνη, «Σωματειακὴ ὀργάνωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τ. 26 (1983), σ. 63-114.

2. Kemal H. Karpat, «Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era», στὸ *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ἐκδ. Benjamin Braude and Bernard Lewis, τ. 1, 1982, σ. 141-169.

αὐτῆς μεγαλεῖον, οὐδεὶς πιστεύομεν ἀντιλέγει· [...] ἢ παρ' ἡμῖν εἰσαγωγή καὶ πολλαπλασιασμός αὐτῶν ἔσονται τὸ δραστηριώτερον μέσον πρὸς τὴν ἔθνικὴν ἡμῶν πρόδοον [...]. Ἐκτὸς τῶν γενικῶν λόγων ὑπάρχουσι διὰ τὸ ἡμέτερον ἔθνος καὶ ἰδιαίτεροι λόγοι [...] πρῶτον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔθνικὴν ἐκπαίδευσιν, δημοτικὴν τε καὶ μέσην, δεῖον ἐκάστη πόλις καὶ ἐκάστη κοινότης ἀφ' ἑαυτῆς νὰ πράξῃ τὰ πάντα. Δεύτερον εἶναι ἀληθές ἢ ὄχι ὅτι ἡραιωμένον καὶ διεσπαρμένον τὸ ἔθνος ἡμῶν μόνον διὰ τῶν ἀδελφοτήτων καὶ συλλόγων καὶ ἑταιριῶν δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς ἀμοιβαίαν ἐπαφὴν [...]. Εἶναι ἀληθές ἢ ὄχι ὅτι πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἐμπορίου ἀναγκαῖα ἢ σύστασις πιστωτικῶν ἑταιριῶν ὁμοίων ἐκείνων ποῦ ὑπάρχουν ἐν Εὐρώπῃ [...] καὶ ἐν τούτοις πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ λάθη παρ' ἡμῖν δὲν δύνανται ἢ νὰ εἶναι ἀσυγκρίτως ὀλιγώτερα, διότι ὡς ἔλεγε καὶ ὁ ἀοίδιμος Κοραῖς, πρέπει νὰ μεταγίγισωμεν καὶ οὐχὶ νὰ ἐφευρίσκωμεν»³.

Τὸ ἔτος 1861 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σταθμὸς γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν συλλόγων. Ἰδρύεται ὁ «ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος»⁴ ποῦ θὰ διαδραματίσει πρωταρχικὸ ρόλο στὴ διάσωση καὶ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας σὲ ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ συλλογιστὲς τῆς κίνησης εἶναι καὶ ἐδῶ λόγοι διαμορφωμένοι στὴν Εὐρώπη, ποῦ ἐπιστρέφοντας στὴν «μεγάλῃν πατρίδα, τὴν Ἀνατολήν» μεταφέρουν καὶ προσαρμόζουν τὶς εὐρωπαϊκὰς ἰδέες. Παράλληλα οἱ τάσεις τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, ποῦ εἶχαν ἀποκρυσταλλωθεῖ στὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, εἶχαν ἀποβάλλει γιὰ τοὺς ὁμογενεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἐπιθετικὸν τὸν χαρακτήρα⁵. Ὁ *Νεολόγος* ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς πρέπει νὰ κατανοήσουν ὅτι ἡ ἀνάπτυξις αὐτῶν θὰ γίνῃ διὰ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας. Οὐδεμίαν ὀπισθοβουλίαν ἔχομεν μόνον τὴν εὐγενῆ φιλοδοξίαν ὅπως ὁ ἐλληνισμὸς γένηται ἢ κολυμβήθρα τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἀνατολῆς»⁶.

Ἀνάλογος εἶναι ὁ προσανατολισμὸς καὶ παρεμφερεῖς οἱ στόχοι τῶν ἄλλων συλλόγων ποῦ ἐμφανίζονται καὶ δροῦν τὰ ἐπόμενα χρόνια μὲν ἀξιοσημεῖα ἀποτελέσματα. Τὸ φαινόμενο τῆς «συλλογομανίας»⁷ ἔχει σί-

3. *Νεολόγος*, ἔτ. Θ', ἀριθ. 1784, 9/21 Ἰαν. 1875.

4. Τατιάνα Σταύρου, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας τοῦ Ἀλντρώτου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήναι 1967.

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, σ. 399-402. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1232, 13/25 Φεβρ. 1873: «θεωρούντων κέντρον καὶ ἀρχὴν καὶ ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν αὐτοῦ ἐποπτεῖαν ἐργαζομένων ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἀνατολῆς τοῦθ' ὅπερ ἐστὶν ἡ πράγματι μεγάλη ἰδέα τοῦ Ἑλλήνου...».

6. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1232, 13/25 Φεβρ. 1873.

7. Στ. Κουμανοῦδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, Ἀθήναι 1900, ἀνατ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1980, σ. 943.

γούρα ενδιαφέρον και, μπορεί να μελετηθεί από πολλές διαφορετικές σκοπιές. Όστόσο η μελέτη μας αυτή θα περιοριστεί σε μία και μοναδική περίπτωση ενός συλλόγου, που ήδη έχει επισημανθεί σε προηγούμενο άρθρο⁸, και που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της ιδιομορφίας των σκοπών του. Πράγματι η Φίλεργος Έταιρία, «σωματείων πρωτοφανές», είναι ο μοναδικός σύλλογος που δεν έχει φιλεκαπαιδευτικό ή άλλον παρόμοιο προσανατολισμό και που θέτει ως κύριο στόχο του όχι την ίδρυση σχολείων αλλά την ενίσχυση της εργασίας.

Πώς και από ποιους ιδρύθηκε, ποιά τα ευρωπαϊκά πρότυπά του, ποιά η δράση του, και ποιές οι αιτίες της παρακμής του – αυτό θα είναι το αντικείμενο αυτής της μελέτης.

Η Κωνσταντινούπολη στά μέσα του 19ου αιώνα είναι μία πόλη με ένα εκατομμύριο περίπου κατοίκους. Το ελληνικό στοιχείο εκτιμάται σε 230.000 κατοίκους⁹ και κατέχει εξαιρετική θέση και στην κοινωνική ιεραρχία της Κωνσταντινούπολης¹⁰. Οί Έλληνες ελέγχουν το εμπόριο από την Κωνσταντινούπολη μέχρι το Δούναβη και από το Βόσπορο μέχρι την Τραπεζούντα όπως αναφέρει και η γαλλική *Έφημερίς των Συζητήσεων*¹¹. Από τις 40 ιδιωτικές τράπεζες, δώδεκα ανήκουν σε Έλληνες, δώδεκα σε Αρμένιους, πέντε σε Ευρωπαίους¹². Σε σύνολο τριάντα τεσσάρων

8. Μ. Κουρουπόδ, «Βιβλιογραφία εντύπων των Μικρασιατικών Ίδρυμάτων και Συλλόγων 1846-1922», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.*, τ. 3, 1982, σ. 149-183.

9. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, τ. Γ', Αθήναι 1869, σ. 296· Α. Synvet, *Les Grecs de l' Empire Ottoman*, Κωνσταντινούπολη 1878, σ. 3· Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish relations 1918-1974*, Αθήνα 1983, σ. 49-51· Zafer Toprak, «La population d' Istanbul, dans les premières années de la République», *Collection Turcica II, Travaux et Recherches en Turquie*, Louvain 1982, σ. 64.

10. Αλέξης Άλεξανδρής, «Οί Έλληνες στην ύπηρεσία της Όθωμανικής αυτοκρατορίας 1850-1922», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, τ. 23 (1980), σ. 365-404.

11. Πληροφορία της έφημερίδας *Βυζαντίς*, έτ. ΙΒ', αριθ. 1192, 8 Μαρτ. 1877.

12. Roderic H. Davison, «The Milletts as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire», στο *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, εκδ. Benjamin Braude and Bernard Lewis, τ. 1, 1982, σ. 325· Charles Issawi, «The Transformation of the Economic Position of the Milletts in the Nineteenth Century», *δ.π.*, σ. 262-263· Θάνος Βερέμης-Κώστας Κώστης, *Η Έθνική Τράπεζα στη Μικρά Άσία (1919-1922)*, Αθήνα 1984, σ. 35.

χρηματιστών του Γαλατά, οι δεκαοκτώ είναι Έλληνες, έξι είναι Έβραιοί και πέντε Αρμένιοι. Και ο κρατικός μηχανισμός στελεχώνεται κυρίως από Έλληνες Όθωμανούς ύπηκοους¹³. Ανώτεροι υπάλληλοι, διπλωμάτες, επιστήμονες και λόγιοι είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία Έλληνες έμποροί που από δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα ιδεών και συμπεριφοράς¹⁴. Από αυτές τις τάξεις προέρχονται και οι ιδρυτές της Φιλέργου Έταιρίας καθώς επίσης και εκείνοι που θα στηρίξουν άργότερα την κίνηση και θα αγωνιστούν για την έπιτυχία του σκοπού της. Από τους βασικούς συντελεστές¹⁵ αξίζει να αναφέρουμε τους έξης: Ι. Α. Βρετός, δημοσιογράφος, συντάκτης του *Νεολόγου*: Β. Σαρακιώτης, γιατρός, μέλος του Μικτού Έθνικού Συμβουλίου, βουλευτής Κωνσταντινουπόλεως το 1878, ύποδιευθυντής τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη: Κ. Ανθόπουλος, γεροϋσιαστής και Γενικός Εισαγγελέας του Κράτους, μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου Δικαιοσύνης, μέλος του Μικτού Έθνικού Συμβουλίου, Γενικός Διοικητής Κρήτης, πρέσβυς της Τουρκίας στο Λονδίνο: Auguste de Castro, τραπεζίτης: Γεώργιος Ζαρίφης, τραπεζίτης, σύμβουλος του σουλτάνου Άμπντούλ Χαμίτ Β΄: Χρηστάκης Ζωγράφος, τραπεζίτης, οικονομικός σύμβουλος του σουλτάνου Μουράτ Ε΄: Σπυρίδων Μαυρογένης, άρχιαιτρος του σουλτάνου Άμπντούλ Χαμίτ Β΄, καθηγητής της Ίατρικής Σχολής, γεροϋσιαστής της Όθωμανικής Βουλής: Περικλής Πορτοκάλλης, έμπορος: Κλεάνθης Σκαλιέρης, πρόεδρος της Τεκτονικής Στοάς *Πρόοδος*, φίλος του σουλτάνου Μουράτ Ε΄, επίσης τέκτονα (δργάνωσε μυστικές οργανώσεις στο Παρίσι για την έπαναφορά του φιλελεύθερου σουλτάνου Μουράτ Ε΄): Ίωάννης Τανταλίδης, συντάκτης της έφημερίδας *Βυζαντίς*, διευθυντής του Πατριαρχικού Τυπογραφείου και της *Εκκλησιαστικής Άλήθειας*: Γεώργιος Χασιώτης, εκπαιδευτικός.

Ο ιδρυτικός Κανονισμός του 1866, που έκπονείται από τους Γαβριήλ Σοφοκλή, Άλέξανδρο Ίσμιρίδη, Γεώργιο Μωυσιάδη, Ι. Α. Βρετό και Χαρίλ. Καλαϊσάκη αναφέρει:

«Η Φίλεργος Έταιρία, συνισταμένη εκ μελών οίασδήποτε έθνότητος, φύλου ή θρησκείματος, προτίθεται να χορηγή τα μέσα της έργασίας προς

13. Richard Clogg, «The Greek Millet in the Ottoman Empire», στο *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, έκδ. Benjamin Braude and Bernard Lewis, τ. 1, 1982, σ. 196.

14. Roderic H. Davison, «The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire», *ό.π.*, σ. 329.

15. Στοιχεία για τη ζωή και τη δράση των προσώπων αυτών άντλούμε από τον πακτωλό των είδήσεων που περνούν στους τόμους του «έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» και στην έργογραφία του Μ. Γεδεών.

τούς χρήζοντας και να διευκολύνη τὸ καθ' ἑαυτὴν τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἐργασίας. Πρὸς ἐπιτυχίαν δὲ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐργάζεται κατὰ τὸ ἐξῆς πρόγραμμα:

1. Προμηθεύει πρὸς πάντα ἄπορον τεχνίτην, ἄνευ διακρίσεως θρησκευματος, φύλου καὶ ἐθνότητος, τὰ τῆς τέχνης αὐτοῦ ἐργαλεῖα τῆ συστάσει δύο μελῶν τῆς Ἑταιρίας καὶ τῆ ἐγγυήσει δύο ἀτόμων.

2. Εἰς ἔνδεεις βιομηχάνους, ἀναλόγως τῶν δυνάμεών τῆς, παρέχει τὸ ἀναγκαῖον ὑλικόν, κατὰ τὴν ἐν τῷ πρώτῳ ἄρθρῳ διατύπωσιν.

3. Εἰς πτωχὰς οἰκογενεῖας, γνωρίζουσας χειροτεχνήματα, ραπτικὴν κλπ. χορηγεῖ τῆ συστάσει δύο μελῶν, τὸ ἀπαιτούμενον ὑλικόν.

4. Εἰς ἀπόρους οἰκογενειάρχας, οὐδεμίαν τέχνην γνωρίζοντας, ὡς καὶ εἰς τοὺς οὐδὲν πόρον ἔχοντας πρὸς συντήρησιν ἑαυτῶν χορηγεῖ βιοποριστικόν τι μέσον κατὰ τὴν ἐν τῷ πρώτῳ ἄρθρῳ διατύπωσιν.

5. Εἰς τοὺς μετερχομένους τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀμαξηλάτου, πορθημέως καὶ τὰ τοιαῦτα, χορηγεῖ ἐν ἀνάγκῃ τὰ μέσα τοῦ ἐξασκεῖν τὸ ἐπάγγελμά των κατὰ τὴν ἐν τῷ πρώτῳ ἄρθρῳ διατύπωσιν.

6. Τέκνα ἀπόρων οἰκογενειῶν ἑκατέρου τῶν φύλων φροντίζει ἵνα μανθάνωσι τέχνην τινά, λαμβάνουσα τὰ πρὸς τοῦτο κατάλληλα μέσα.

7. Χρόνου προϊόντος ἡ Ἑταιρία θέλει ἀνοίξει καταστήματα ἐν οἷς θέλει φροντίσει νὰ διδάσκωνται τέχναι ἀφορῶσαι τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς κοινωρίας.

8. Ἡ Ἑταιρία ἐνεργεῖ πᾶν τὸ ἐφικτὸν αὐτῇ πρὸς περιστολὴν τῆς ἐπαιτείας, προμηθεύουσα εἴτε ἐργασίαν, εἴτε βιοποριστικόν τι μέσον πρὸς τοὺς προφασισζομένους ὅτι δῆθεν ἐλλεῖψει ἐργασίας καταφεύγουσιν εἰς τὴν ἐπαιτείαν.

9. Ἐν γένει ἡ Ἑταιρία ἐρχεται, τὸ ἐπ' αὐτὴν, πρὸς βοήθειαν παντὸς τοῦ ἔχοντος τὴν διάθεσιν νὰ ἐργάζεται. Ἐπομένως οὐδένα ἐλεεῖ, πρὸς οὐδένα χαρίζει, ἀλλὰ χορηγεῖ πάντοτε ἐπὶ ἐπιστροφῇ»¹⁶.

Ἀπὸ τίς ἰδρυτικὲς ἀρχὲς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ μετέπειτα ἄρθρα ποὺ δημοσίευσαν σὲ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τίς ἐτήσιες ἐκθέσεις –ἀπολογισμοὺς πεπραγμένων– μποροῦμε νὰ συνάγουμε τίς ἰδεολογικὲς καὶ θεωρητικὲς βάσεις στίς ὁποῖες στηρίχτηκαν οἱ ἐμπνευστὲς καὶ ὑποστηρικτὲς τῆς κίνησης.

Ἡ βασικὴ ἰδέα ποὺ διαπνέει ὅλες τίς διακηρύξεις τῆς Ἑταιρίας εἶναι ἡ ἀνεξίθρησκεία, ἡ ἁρμονικὴ συνεργασία τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, ὁ διεθνικὸς χαρακτήρας τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, ἄρα ἡ κοινὴ μοῖρα καὶ τὸ

16. Ἄρμονία, ἔτ. Γ', ἀριθ. 224, 26 Ἀπρ. 1866.

κοινό συμφέρον όλων των υπηκόων. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ Κανονισμοῦ ποῦ μὲ ἔμφαση ἐπιμένει «ἄνευ διακρίσεως θρησκευήματος, φύλου καὶ ἐθνότητος» ἡ ἴδια δήλωση ἐπανερχεται, διακηρύσσεται καὶ ἀναπτύσσεται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας ποῦ λειτουργήσε ἡ Ἑταιρία: «Ἡ Ἑταιρία μακρὰν φυλετικῶν καὶ θρησκευτικῶν διακρίσεων, δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψιν ἢ μόνον τὸν πάσχοντα ἄνθρωπον»¹⁷. «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος εἰς οἰανδήποτε φυλὴν καὶ ἂν ἀνήκη, εἰς οἰανδήποτε καὶ ἂν ἀνήκη ἐθνότητα. Τί σημαίνει ἂν ὁ πάσχων εἶναι λευκὸς ἢ μαῦρος, ἢ χαλκόχρους, ἂν εἶναι τῆς καυκασίας, τῆς αἰθιοπικῆς ἢ τῆς μογγολικῆς φυλῆς, ἂν εἶναι χριστιανός, μουσουλμάνος ἢ Ἰουδαῖος, ἂν Ἕλληνας, ἢ γάλλος ἢ ὀθωμανός»¹⁸. Ἀκόμη χαρακτηριστικότερο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἐκθεσῆς τοῦ 1873 ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἰδεολογικὴ μεταβολὴ τῶν τελευταίων ἐτῶν καὶ στὸ νέο προσανατολισμὸ τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους: «Πρὸ δέκα περίπου ἐτῶν οἱ τὴν Ἀνατολὴν οἰκοῦντες, τόσον ἐπηρεάζοντο ὑπὸ τῶν παλαιῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν, ὥστε πᾶς ὁ ἄλλην θρησκείαν πρεσβεύων, ἢ εἰς ἄλλην φυλὴν ἢ ἐθνότητα ἀνήκων, ἐθεωρεῖτο πολέμιος καὶ ἐπιζήμιος εἰς τὰ συμφέροντα τῶν κατ' ἰδίαν κοινοτήτων· πνεῦμα δὲ ἀδελφότητος, πνεῦμα συνεργασίας οὐδαμοῦ ἠκούετο. Καὶ ὁμως πάντες ἀδελφοὶ καὶ συμπολιταὶ εἴμεθα, τὴν αὐτὴν κατοικοῦμεν πατρίδα, καὶ στενότερα διὰ τῶν αὐτῶν ἀμοιβαίων συμφερόντων συνδεόμεθα. [...] Ἐὰν ἅπαντες ἐδεικνύομεν τὰς αὐτὰς προθέσεις, ἅς ἡ σεβαστὴ ἡμῶν κυβέρνησις ἀπὸ τινος ἐτῶν δραστηρίως ἐπιδιώκει, ἠθέλομεν ἀπαλλαγῆ τῆς διαμάχης ταύτης καὶ καταστήσει τὴν ὡραίαν Ἀνατολὴν, τὴν κοινὴν ταύτην πατρίδα ἡμῶν ἐστὶν πολιτισμοῦ καὶ εὐδαιμονίας»¹⁹.

Ἡ δευτέρη βασικὴ ἰδέα ἢ ὁποία καὶ κυριαρχεῖ σὲ ὅλα τὰ κείμενα τῆς Ἑταιρίας εἶναι «Ἡ ἐργασία, βᾶσις πάσης βελτιώσεως καὶ προόδου», ἐπιγραμματικὴ διατύπωση ἀκόμη πῶς κατηγορηματικὴ καὶ ἀπὸ τὸ γνωστὸ «Ἐργασία, πηγὴ καὶ βᾶσις παντὸς πλοῦτου» τοῦ Adam Smith. Τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρίας φαίνονται νὰ ἔχουν μία θρησκευτικοῦ σχεδὸν τύπου λατρεία τῆς ἐργασίας, ἢ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς πανάκεια ἐναντία σὲ ὅλα τὰ κακὰ τῆς κοινωνίας: «Εἶναι πασίγνωστον ὅτι ἡ κυριώτερη πηγὴ τῶν ἐν ταῖς κοινωνίαις παρεκτροπῶν, ἢτοι τῆς κοινωνικῆς διαφθορᾶς εἶναι ἡ ἄργια. [...] Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐργασίας ἐπέσυρεν ἀπὸ τινος τὴν προσοχὴν καὶ τῆς ἡμετέρας κοινωνίας [...] Ἡ Φίλεργος

17. Ἄρμονία, ἔτ. Δ', ἀριθ. 471, 9 Μαρτίου 1867.

18. Νεολόγος, ἔτ. Δ', ἀριθ. 590, 29 Ἰαν./10 Φεβρ. 1870.

19. Φίλεργος Ἑταιρία. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1872-73 ἐργασιῶν ὑποβληθεῖσα τῇ Ζ' ἐτησίᾳ Γενικῆ Συνελεύσει τὴν 6/18 Μαΐου 1873, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1873, σ. 6-7.

Ἐταιρία οὐδόλως ἔλεεῖ ἀλλὰ χορηγοῦσα τὰ πρὸς ἐργασίαν μέσα καὶ διευκολύνουσα τῷ ἔνδεεῖ τίθησιν οὕτως εἰπεῖν συμβόλαιον μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς κοινωνίας, καθιστῶσα αὐτὸν κύριον καὶ δημιουργὸν τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ τύχης»²⁰. Δὲν εἶναι ὁμως μόνον ἡ φτώχεια, ἡ ἐπαιτεία καὶ ἡ ληστεία ποὺ βρίσκονται σὲ ἰδιαίτερη ἔξαρση καὶ ποὺ ἀνησυχοῦν τοὺς παράγοντες τῆς Ἐταιρίας. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου τῆς διατάραξης τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας ὅταν οἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ πλουσίων καὶ φτωχῶν ἐντείνονται: «Ἐκπαίδευσις καὶ ἐργασία εἰσὶν αἱ κλεῖδες, δι' ὧν λυθῆσονται τὰ ἀνησυχούντα τοὺς φιλοσόφους καὶ οἰκονομολόγους μεγάλα κοινωνικά προβλήματα, εἰσὶ τὰ δραστικώτερα ἀλεξιτήρια κατὰ τῶν κινδύνων, δι' ὧν ἐπαπειλοῦσι τὴν κοινωνίαν αἱ ὑποσκάπτουσαι ταύτην ἀνατρεπτικαὶ ἀρχαὶ τῶν λεγομένων κοινοκτημονικῶν συστημάτων καὶ αἱ πρὸς ἐπικράτησιν αὐτῶν ἐργαζόμεναι διεθνεῖς καὶ πολυμελεῖς Ἐταιρίαι»²¹.

Ὁ τρίτος ἰδεολογικὸς ἄξονας τῆς Ἐταιρίας ἀφορᾷ στὸ συνεταιριστικὸ πνεῦμα. Οἱ ἰδρυτὲς καὶ ὑποστηρικτὲς τῆς κίνησης γνωρίζουν τὰ ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκὰ κινήματα καὶ προσπαθοῦν νὰ εἰσάγουν τὸ πνεῦμα τους καὶ νὰ προσαρμόσουν τὴ μεθοδολογία τους στὶς συνθήκες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ συχνὴ ἀναφορὰ στὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα δείχνει πὼς ἡ κίνηση εἶναι συνειδητὴ: «Εἰς οὐδένα σήμερον εἶναι ἄγνωστα τὰ ἀποτελέσματα τοῦ συνεταιρισμοῦ δι' οὗ αἱ δυσχερέστεραι τῶν ἐπιχειρήσεων πραγματοποιοῦνται μετὰ θαυμαστῆς εὐκολίας»²². «Πολλὰ μέλη ἀρνοῦνται τὴν συνδρομὴν ἐπὶ τῇ ἀδικαιολογήτῳ προφάσει ὅτι δὲν βλέπουσιν ἀποτελέσματα, ὡς εἰ τὰ ὀλίγα μέλη ἅτινα φροντίζουν περὶ τῆς προαγωγῆς τῆς Ἐταιρίας ταύτης ὧφειλον νὰ καταστήσωσιν αὐτὴν μείζονα ἔχουσα κεφάλαια τοῦ Mont-de-Pitié τῶν Παρισίων καὶ εὐεργετικώτεραν καὶ αὐτοῦ τοῦ Rebdody»²³. Οἱ παράγοντες τῆς Ἐταιρίας ἔχουν ἐπίσης συνείδηση ὅτι ἡ κίνησή τους ἀπέχει ἀκόμη πολὺ ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπά της: «τὸ συλλογικὸν πνεῦμα εἰσχωρήσαν πρὸ τινῶν ἐτῶν καὶ παρ' ἡμῖν θέλει ἐντὸς βραχέος χρόνου εἰσαγάγει καὶ τὸν ἀληθῆ συνεταιρισμὸν ἂν τὰ μέχρι τοῦδε γινόμενα λάβωσι στερεὰς βάσεις καὶ θεμέλια»²⁴.

Ἄπὸ πολὺ ἠωρὶς (1869) ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπόψεις ποὺ προοπτικὰ θὰ

20. Ἄρμονία, ἔτ. Δ', ἀριθ. 471, 9 Μαρτίου 1867.

21. Φίλεργος Ἐταιρία. Ἐκθεαὶς τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1873-74 ἐργασιῶν ὑποβληθεῖσα τῇ Ἡ' ἐτησίᾳ Γενικῇ Συνελεύσει τὴν 19/31 Μαΐου 1874, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875, σ. 16.

22. Ἄρμονία, ἔτ. Δ', ἀριθ. 471, 9 Μαρτ. 1867.

23. Νεολόγος, ἔτ. Δ', ἀριθ. 557, 5 Νοεμβρ. 1869.

24. Νεολόγος, ἔτ. ΣΤ', ἀριθ. 1038, 15/27 Ἰουν. 1872.

όδηγούσαν την Έταιρία στη μετατροπή της σε δανειστική τράπεζα εϋρωπαϊκού τύπου: «Η Έταιρία κατώρθωσε να θέση τὰς πρώτας βάσεις ἀποθεματικού κεφαλαίου ὅπερ δύναται ν' ἀποβῆ εἰς τὸ μέλλον μεγάλη δανειστική Τράπεζα»²⁵. Θὰ δοῦμε ἀργότερα πὼς οἱ ἀπόψεις αὐτές, πού ἐνισχύθηκαν ιδιαίτερα μετὰ τὸ 1872 καὶ πού ἔδωσαν ἓνα καινούργιο προσανατολισμὸ καὶ μιὰ νέα δυναμικὴ στὴν Έταιρία, δὲν στάθηκε δυνατό νὰ εὐοδωθοῦν γιὰ ἀντικειμενικοὺς καὶ ὑποκειμενικοὺς λόγους.

Ἄξιζει τὸν κόπο νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐν συντομίᾳ ποιὰ ἦταν ἡ προέλευση καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ συνεταιριστικοῦ κινήματος στὴν Εὐρώπη καὶ ιδιαίτερα στὴ Γαλλία, καὶ ποιὸς ὁ ἀπόηχός του στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Μὲ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, καὶ τὸ νόμο τοῦ 1791, ἡ ἐργασία ἀπελευθερώνεται: «πᾶς τις εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐξασκῆ ὅποιαν τέχνην, ἐργασίαν ἢ ἐπάγγελμα θέλῃ». Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας, τὴν ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας καὶ τὴν εἴσοδο τῶν μηχανῶν στὴν παραγωγή, νέα τεράστια προβλήματα ἀναφαίνονται. Ἡ συγκέντρωση τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ἡ ἀλματώδης πληθυσμιακὴ αὐξηση τῶν πόλεων, ἡ ἀνεργία καὶ οἱ οικονομικὲς κρίσεις δημιουργοῦν μιὰ νέα τάξη φτωχῶν, «τὴν νέα φτώχεια» ὅπως ὀνομάζεται, πού ἡ κοινωνία προσπαθεῖ ν' ἀντιμετωπίσει μὲ διάφορα μέτρα. Ἡ ἐπίκληση τῆς φιλάνθρωπίας καὶ τῆς ἐλεημοσύνης δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἐξισορρόπηση τῶν οικονομικῶν διαφορῶν. Τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῆς φτώχειας, κατὰ τοὺς πρώτους σοσιαλιστὲς καὶ ιδιαίτερα κατὰ τὸν Saint-Simon, εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ συνεταιρισμοῦ. Δημιουργοῦνται δύο μορφὲς συνεταιριστικῶν ἰδρυμάτων: οἱ συνεταιρισμοὶ ἀμοιβαίας βοήθειας καὶ οἱ Τράπεζες τοῦ Λαοῦ. Ἡ κύρια προϋπόθεση καὶ γιὰ τὰ δύο ἰδρύματα εἶναι ὁ σχηματισμὸς ἑταιρικοῦ κεφαλαίου. Ἐνῶ ὁμως οἱ θεωρητικὲς βάσεις εἶχαν θεθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, χρειάστηκε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848, στὴ Γαλλία, γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ ἡ πλήρης ἐλευθερία γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἑταιριῶν ἀλληλοβοηθείας, συνεταιρισμῶν παντὸς τύπου, τραπεζῶν κλπ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ Γαλλία ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1850 νὰ θεραπεύει τὶς κοινωνικὲς ἀνισότητες καὶ νὰ καλύπτει μὲ ἄλλα τὴν καθυστέρηση τῆς οικονομίας της.

Οἱ οικονομικὲς ἐξελίξεις στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ τὰ συναφῆ φαινόμενα μοιάζει νὰ ἀπασχολοῦν ιδιαίτερα ὀρισμένους κύκλους στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὰ ἔτη 1864-1865 ὁ Α. Α. Σοῦτσος,

25. *Νεολόγος*, ἔτ. Δ', ἀριθ. 557, 5 Νοεμβρ. 1869.

26. *Πανδώρα*, 15 Ὀκτ. 1864, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 350, σ. 348-356· *Πανδώρα*, 1 Δεκ.

ιδρυτικό μέλος της 'Εταιρίας των Φίλων του Λαού, σὲ ἄρθρα του στὸ περιοδικὸ *Πανδώρα*²⁶ περιγράφει τὰ φαινόμενα αὐτά. Ὁ Α. Α. Σούτσος, ἐκτὸς ἀπὸ μία σύντομη ἱστορικὴ τοποθέτηση μὲ ἀναφορὲς στὸν Adam Smith, περιγράφει μὲ σαφήνεια τοὺς δύο βασικοὺς τύπους συνεταιριστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας τους. Δίνει ἐπίσης συγκεκριμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία, τὴν Ὀλλανδία, τὴ Γερμανία καὶ σχολιάζει κριτικὰ τὰ θετικὰ καὶ τὰ ἀρνητικὰ τῆς κάθε περίπτωσης. Δὲν παραλείπει ἐπίσης νὰ ὑπενθυμίσει πὼς ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας περνáει μέσα ἀπὸ τὴν κατάργηση τῶν συντεχνιῶν.

Τὸ πρόβλημα τῶν παλιῶν καὶ πανίσχυρων συντεχνιῶν εἶναι ἀκόμη σοβαρότερο στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου δὲν ἔχουν ὠριμάσει οἱ κοινωνικὲς συνθήκες γιὰ τὴν πλήρη ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας καὶ τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη καὶ ὅπου τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα ἐξακολουθεῖ νὰ προσιζέται τὴν παλιὰ τάξη πραγμάτων: «Ἐκλείπουσι καθμέραν ἔν πρός ἔν τὰ γεραρά, τὰ κοινωφελῆ, τὰ χριστιανικὰ ταῦτα (ἐσνάφια) ὑπὸ τὴν καινοτόμον ἰσοπέδωσιν τῆς μόδας καὶ τῆς ἀτομικότητος καὶ τὸν πιθηκισμόν τῆς Εὐρώπης, περὶ ὃν ἐπτόηται ἡ λεγομένη νέα γενεά, ἀληθῶς νέα! διότι καὶ αὐτὴ δὲν ἤξεύρει πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει»²⁷. Ἀντίθετα, τὰ πρὸ προοδευτικὰ πνεύματα τῆς Κωνσταντινούπολης ἔχουν ἀπὸ πολὺ νωρὶς συλλαβεῖ τὰ μηνύματα τοῦ καιροῦ. Τὰ δύο ἀποσπάσματα τῆς ἐφημερίδας *Ἀρμονία* ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι ὄχι μόνον χαρακτηριστικὰ ἀλλὰ καὶ προφητικά: «Πλοῦτος τῶν ἔθνῶν ἡ βιομηχανία καὶ ἡ γεωργία. [...] Ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ εὐρίσκεται εἰσέτι ὑπολανθάνον. [...] Πλήθος τῶν μικρῶν σαράφηδων, βακάλιδων, κρεωπωλῶν, καπνοπωλῶν, κυβευτηριῶν, ὕδατοπωλῶν, ὑπηρετῶν καὶ παντοειδῶν κλεπτῶν. [...] Μετ' ὀλίγον ἂν τὸ συνεταιρικὸν πνεῦμα δὲν ἀναστηθῆ μεταξὺ ἡμῶν, θέλομεν εὐρεθῆ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπαιτήσωμεν παρὰ τῶν ξένων καὶ αὐτὸν τὸν ἄερα ὃν ἀναπνέομεν, διότι ὁ ἄηρ ἔν μέσῳ τοῦ ὁποίου ζῶμεν θὰ γίνῃ ἀκριβός»²⁸. «Καὶ πλουσίων ὁμοεθνῶν εὐμοιροῦμεν, καὶ βαθυπλούτων δὲν στερούμεθα· οὐδ' αὐτοῦ τοῦ λαοῦ μας ἡ λεγομένη πενία εἶναι τόσον ἀξιολύπητος ὅσον ἀξιοδάκρυτος εἶναι ἡ πτωχεία ἄλλων λαῶν· οὐχ ἤττον ὁμως ἔχομεν πένητας· ἀλλὰ τοὺς πλουσίους μας ἀπασχολεῖ ἰδίως τὸ ἐμπόριον, καὶ μόνον τὸ ἐμπόριον. Ἀλλὰ μὴ ἐκτὸς τοῦ ἐμπορίου δὲν ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ἐπιχειρήσεις ἀσφαλέστεραι καὶ μὲ κέρδη θετικὰ; μὴ ἡ διὰ τῶν συνεταιρισμῶν σύστασις ἐργοστασίων καὶ βιομηχανικῶν κατα-

1864, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 353, σ. 424-431· *Πανδώρα*, 1 Ἰαν. 1865, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 355, σ. 475-481.

27. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ὀ.π., σ. 418-419.

28. *Ἀρμονία*, ἔτ. Γ', ἀριθ. 204, 16 Μαρτ. 1866.

στημάτων δὲν ἔχει τὸ διπλοῦν πλεονέκτημα τῆς τε ἀσφαλείας καὶ τοῦ πλούτου;»²⁹

Καὶ ἡ ἰδρυση λοιπὸν τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας (1866) εἶναι ἀποτέλεσμα συγκεκριμένων ἀναγκῶν ποὺ ἐπιβάλλουν νέους προβληματισμούς καὶ νέες μεθόδους ἀντιμετώπισης τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Ἄλλωστε τὴν ἴδια ἐποχὴ ἰδρύονται στὴν Ἀθήνα πέντε σωματεῖα παρόμοια μὲ τὴν Φιλέργου Ἑταιρία: ἡ Αὐτοβοήθεια, ἡ Ἐνωσις τῶν τιμῶν ἐργατῶν, ἡ Κοινότης Ἀμαρουσίου καὶ ἡ Σύναξις τῶν Πρεσβυτέρων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῶν σκοπῶν αὐτῶν τῶν Ἑταιριῶν μ' ἐκείνους τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας: «Ἐχουσαι σκοπὸν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὕλικῆς εὐημερίας, τὴν τήρησιν τῆς προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τοῦ λαοῦ· βάσιν δὲ τὴν διὰ μικρῶν συνεισφορῶν κατάρτισιν χρηματικῶν κεφαλαίων ἅτινα νὰ χρησιμεύωσιν εἰς δάνεια ἐπὶ εὐτελεῖ τόκῳ πρὸς τοὺς ἑταίρους, εἰς βοήθειαν τῶν ἀσθενούντων, πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ εἰς ἀπονομὴν μερίσματος πρὸς τοὺς μετόχους. [...] Ἡ Ἐνωσις τῶν τιμῶν τεχνιτῶν ἔχει καὶ ἕτερον σκοπὸν ἄξιον νὰ μνημονευθῇ ἰδιαίτερος, τὴν βελτίωσιν τῶν τρόπων τῆς βιομηχανίας»³⁰.

Ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας διακρίνεται σὲ δύο περιόδους: ἀπὸ τὸ 1866 ἕως τὸ 1872 καὶ ἀπὸ τὸ 1872 ἕως τὸ 1876. Ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, τὸ 1872 ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἑταιρίας, διότι τὸ ἔτος αὐτὸ ἀποφασίζεται ἡ ἀλλαγὴ τοῦ κανονισμοῦ καὶ ἀποτολμᾶται μία δειλὴ ἐπέκταση τῆς δραστηριότητάς της στὸν ἐπενδυτικὸ τομέα.

Ἄς ἐπανέλθουμε ὁμως στὴν πρώτη περίοδο ὅπου τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρίας περιορίζεται στὸ δανεισμὸ συγκεκριμένων ἀτόμων-ἐπαγγελματιῶν. Οἱ πίνακες ποὺ ἀκολουθοῦν δείχνουν καθαρὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς δραστηριότητάς της:

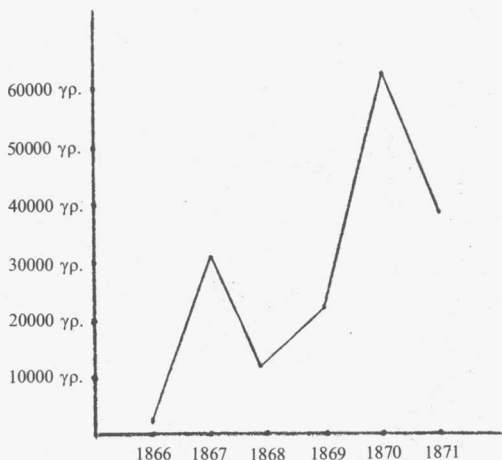
ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΕΤΗΣΙΟ ΠΟΣΟ ΔΑΝΕΙΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΕΤΙΑΣ 1866-1871

1866 :	1.280 γρ.	1869 :	22.091 γρ.
1867 :	31.345 γρ.	1870 :	62.720 γρ.
1868 :	11.042 γρ.	1871 :	38.500 γρ.

29. Ἀρμονία, ἔτ. Α', ἀριθ. 26, 17 Ἰουν. 1864.

30. Πανδώρα, 1 Ὀκτ. 1870, τ. ΚΑ', φυλλάδιον 493, σ. 305.

Όπως παρατηρούμε και από το διάγραμμα του Πίν. I, η δραστηριότητα της Έταιρίας παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις από χρόνο σε χρόνο· αυτό οφείλεται στην αστάθεια των εσόδων της, που προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τις συνδρομές των μελών της. Η εξαιρετική άνοδος που παρατηρείται το 1870 (συνολικό διατεθέν ποσό 62.720 γρ.) οφείλεται στο ότι η Έταιρία, τον Μάρτιο του 1870, προκειμένου να ενισχύσει τα οικονομικά της, αποφασίζει τη διοργάνωση ενός μεγάλου χορού υπό την προστασία του Χουσνή πασά, αρχηγού της αστυνομίας, του Γ. Ζαρίφη και του Χρηστάκη Ζωγράφου. Ο χορός αυτός απέφερε στην Έταιρία το ποσό των 31.645 γροσίων. Ποιοί είναι όμως οι δανειζόμενοι και πόσα χρήματα δανείζονται; Έπειδή δεν έχουμε αναλυτικούς καταλόγους για κάθε χρόνο ξεχωριστά θα άρκεστούμε σε δύο συνολικούς απολογισμούς, της τριετίας 1866 έως και 1868 και της εξαετίας 1866 έως και 1871, όπως εμφανίζονται στους Πίνακες II και III.

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 1866-67-68

Αριθμός βοηθηθέντων : 70 άτομα

Συνολικό διαθέσιμο ποσό : 43.630 γρ.

Μέσος όρος δανείου κατά κεφαλή : 623 γρ.

Επαγγέλματα :

Κουντουράδες	20 ³¹	Πλύντρια	1
Καϊκτσηδες	7	Ράπτρια	1
Παντοπώλαι	4	Πράτρια	1
Μαραγκοί	2	Διάφορα έπιτηδεύματα	27

Θρησκευάματα ή Έθνότητες :

Έλληνες	46
Αρμένιοι	8
Όθωμανοί	4
Δυτικοί	9
Ιουδαίοι	3

ΠΙΝΑΚΑΣ III

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΕΞΑΕΤΙΑΣ
1866 ΕΩΣ ΚΑΙ 1871

Αριθμός βοηθηθέντων : 203 άτομα

Συνολικό διαθέσιμο ποσό : 166.978 γρ.

Μέσος όρος δανείου κατά κεφαλή : 822 γρ.

Επαγγέλματα :

Κουρείς	Άμαξουργοί
Φωτογράφοι	Βιβλιοδέται
Μουσικοί	Βιβλιοπώλαι
Ύποδηματοποιοί	Ξυλουργοί
Κηπουροί	Λεπτουργοί
Μεταπράται	Χρυσοπώλαι
Ράπται	Χρυσοχόοι
Όπωροπώλαι	Όρνητοπώλαι
Άλιεις	Καπνοπώλαι κλπ.
Πορθηεις	

Θρησκευάματα ή Έθνότητες :

Αρμένιοι	14
Γάλλοι και Ιταλοί	16
Τούρκοι	11
Ιουδαίοι	8
Πολωνοί	2
Βούλγαροι	5
Αιθίοπες	1
Έλληνες	146

31. Κουντουράς: ύποδηματοποιός.

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Ὁ συνολικὸς ἀπολογισμὸς τοῦ 1866-1871 δὲν ἀναφέρει ἀναλυτικὰ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν εὐεργετηθέντων ἀπὸ κάθε ἐπάγγελμα. Ὁ Πίνακας IV πού ἀκολουθεῖ δείχνει τὴν κατανομὴ τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας ἀπὸ μέρους τῆς Ἑταιρίας σὲ 154 ἄτομα πού ἀνήκουν σὲ 48 ἐπαγγέλματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ 154 ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΕΥΕΡΓΕΤΗΘΕΝ-
ΤΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΞΑΕΤΙΑΣ

(ἐπὶ συνόλου 203)

Ἵποδηματοποιοὶ	34	Πετσᾶς	1
Μεταπράται	17	Σομπατζῆς	1
Καϊκτσηδῆδες ^{3,2}	10	Ἀμαξηλάτης	1
Καπνοπῶλαι	8	Ἐνοικιαστῆς ἵππων	1
Ράπται	9	Ταμβακοπώλης	1
Ράπτριαι	2	Τζιμπουκτσης	1
Καφεπῶλαι	6	Ψαράς	1
Βιβλιοδέται	4	Σιδερωταὶ φεσιῶν	2
Παντοπῶλαι	5	Μάγειροι	2
Κηπουροὶ	3	Μανάβηδες	2
Κουρεῖς	3	Λεπτουργὸς	1
Φερμελετζίδες ^{3,3}	2	Βιβλιοπώλης	1
Χρυσοχόοι	2	Γεμεντζίδες ^{3,5}	2
Ἀρτοπῶλαι	2	Πλύστρα	1
Τακουνάδες	3	Συρμακέσης ^{3,6}	1
Πριονισταὶ	3	Κερεστετζῆς ^{3,7}	1
Κατασκευασταὶ		Λιθογράφος	1
καλεμκαιριῶν ^{3,4}	2	Μελανοκατασκευαστῆς	1
Μαραγκοὶ	4	Πτηνοπώλης	1

32. Οἱ καϊκτσηδῆδες τὸ 1853 ἀνέρχονται σὲ 25.000· βλ. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, ὁ.π., σ. 422.

33. Φερμελετζῆς: τεχνίτης χρυσοποικίλων σακακιῶν.

34. Κατασκευαστῆς καλεμκαιριῶν: κατασκευαστῆς σταμπωτῶν μαντηλιῶν.

35. Γεμεντζῆς: τεχνίτης ἐλαφροῦ παπουτσιοῦ πού φοριέται ἀπὸ χωρικοὺς.

36. Συρμακέσης: εἰδικὸς τεχνίτης πού κεντάει μὲ χρυσὸ ἢ ἀργυρὸ σύρμα ἐνδυσάσιες ἢ ὑφάσματα.

37. Κερεστετζῆς: ξυλουργός.

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

Λουκουμτζής	1	Μπιλιετσής ³⁹	1
Βουτσάς ³⁸	1	Κατασκευαστής άντλιών	1
Κιβωτοποιός	1	Λαμπατζής	1
Φωτογράφος	1	Καλουπτής	1
Πασιτσιέρης	1	Σαράτσης ⁴⁰	1
Κλειδοκυμβαλο- κατασκευαστής	1	Όπωροπώλης	1

Τέλος, μπορούμε να παρατηρήσουμε πώς η δραστηριότητα της Έταιρίας –όπως συνάγεται από τους Πίν. Ι, ΙΙ, και ΙΙΙ– παρουσιάζει μία σημαντική αύξηση στη διάρκεια της δεύτερης τριετίας. Πιο συγκεκριμένα, το συνολικό διατεθέν ποσό της πρώτης τριετίας ανέρχεται σε 43.630 γρ., ενώ το ίδιο ποσό της δεύτερης τριετίας είναι σχεδόν τριπλάσιο, δηλαδή 123.348 γρόσια. Σημαντική αύξηση παρουσιάζει και ο αριθμός των ευεργετηθέντων: 70 επαγγελματίες στη διάρκεια της πρώτης τριετίας, 133 επαγγελματίες στη διάρκεια της δεύτερης τριετίας.

Όστόσο οι υπεύθυνοι της Έταιρίας δεν είναι ικανοποιημένοι από την ανάπτυξη της. Κρίνουν πώς ο αριθμός των μελών είναι περιορισμένος και το κεφάλαιο μικρό. Περιορισμένος είναι επίσης και ο αριθμός των επαγγελματιών που ζήτησαν και έλαβαν βοήθεια από την Έταιρία. Οι υπεύθυνοι προσπαθούν να βρουν τα αίτια της περιορισμένης απήχησης που είχε η κίνηση στον λαό της Κωνσταντινούπολης και αναζητούν τις λύσεις που θα όδηγήσουν σταδιακά την Έταιρία στο να διαδραματίσει τον ρόλο που οραματίζονται οι εμπνευστές της. Έτσι τον Απρίλιο του 1872 αποφασίζουν την ψήφιση νέου Κανονισμού, αποβλέποντας κυρίως στην απλούστευση των διαδικασιών, πράγμα που θα επέτρεπε την επέκταση των δραστηριοτήτων της Έταιρίας και στον τομέα της ενίσχυσης της βιομηχανίας. Η κριτική της προηγούμενης φάσης και τα επιχειρήματα που οδήγησαν στην αναδιατύπωση των στόχων και των προθέσεων περιέχονται διεξοδικά σ' ένα άρθρο του *Νεολόγου*⁴¹ και επαναλαμβάνονται με

38. Βουτσάς: βαρελοποιός.

39. Μπιλιετσής: άκονιστής μαχαιριών.

40. Σαράτσης: σελλοποιός· γενικά περί επαγγελματιών βλ. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *ό.π.* σ. 413-427.

41. *Νεολόγος*, έτ. ΣΤ', αριθ. 1038, 15/27 Ιουν. 1872 και αριθ. 1041, 19 Ιουν./ 1 Ιουλ. 1872.

μεγαλύτερη σαφήνεια στὸν ἀπολογισμό τοῦ 1872-73 ποὺ συνέταξε ὁ Β. Σαρακιώτης.

Τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ *Νεολόγου* περιγράφει λεπτομερῶς τὴ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας στὴ διάρκεια τῆς ἐξαετίας, μὲ ὀνόματα εὐεργετῶν καὶ φίλων, μὲ ἀναφορὲς στὶς σχέσεις τῆς Ἑταιρίας μὲ ἄλλους συλλόγους, μὲ ἰδιαίτερη μνεία τῆς συμβολῆς τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς *Πρόδος* στὸ ἔργο τῆς Ἑταιρίας, μὲ οἰκονομικὰ στοιχεῖα κλπ., καὶ παρέχει πολλὰ πληροφορίες γιὰ τὶς καινοτομίες τοῦ νέου Κανονισμοῦ. Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἑξῆς:

Ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρίας δὲν δηλώνεται ἀναλυτικὰ ὅπως στὸ προηγούμενο καταστατικὸ ἀλλὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ γενικὲς ἀρχές: «Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλέργος Ἑταιρία προτίθεται ἀμέσως τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ὑλικὴν συνδρομὴν τῶν ἀπόρων ἐργατῶν ἄνευ διακρίσεως φύλου, θρησκευματος ἢ ἐθνότητος, ἐμμέσως δὲ τὴν διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐργασίας ἐξάλειψιν τῶν καταμαστιζόντων τοὺς ἡμετέρους συμπολίτας δεινοπαθημάτων, παρέχει αὐτοῖς αἰτούσιν ἀτόκως καὶ ἐπὶ ἐπιστροφῇ ποσὸν τι χρηματικὸν ἢ τὸ ἰσότιμον τούτων εἰς ὄργανα χρησιμεύοντα πρὸς ἐξάσκησιν τῆς ἐργασίας αὐτῶν»⁴².

Στὸ ἄρθρο 2 δηλώνεται ὅτι ἡ Ἑταιρία «θέλει μεριμνήσει πρὸς μείζον ἐπέκτασιν τῶν ἐργασιῶν».

Σύμφωνα μὲ τὸν παλιὸ Κανονισμὸ ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν μελῶν ἔπρεπε νὰ συνέρχεται δεκαοχτῶ φορὲς τὸ χρόνο. Ὅμως ἓνα τέτοιο ὄργανο εἶναι δύσκαμπο καὶ ἀναποτελεσματικὸ, ἀκόμη καὶ ἂν ὑποτεθεῖ πῶς ξεπερνᾷ εὐκόλα τὸ πρόβλημα τῆς ἀπαρτίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, στὸ νέο Κανονισμὸ ὅλες οἱ εὐθύνες ἐναποτίθενται στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, ἐνῶ προβλέπονται μόνον τέσσερις Γενικὲς Συνελεύσεις τὸ χρόνο. Μέχρι τώρα τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ συλλέγει πληροφορίες γιὰ ὅσους ὑπέβαλλαν αἰτήσεις γιὰ βοήθεια στὴν Ἑταιρία. Αὐτὸ ἦταν δύσκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ καὶ ἡ Γ.Σ. ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐγκρίνει τὴν αἴτηση ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τόσα μέλη. Τώρα ὀρίζεται διμελὲς ἐπιτροπὴ, ἢ ὅποια εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὶς αἰτήσεις, γιὰ τὴ συλλογὴ πληροφοριῶν καὶ γιὰ ὅ,τιδήποτε ἄλλο ἀφορᾷ τὸν ἐνδιαφερόμενο.

Προσλαμβάνεται ὑπάλληλος μὲ μισθὸ ποὺ συλλέγει τακτικὰ τὶς συνδρομὲς τῶν μελῶν καὶ τὰ χρεωλύσια. Ὡς ἐτήσιος μισθὸς τοῦ ὑπαλλήλου ὀρίζεται τὸ ποσὸ τῶν 7.200 γροσιῶν.

Ἡ σφραγίδα τῆς Ἑταιρίας συμπληρώνεται μὲ τὸ *Ἀεργίη ὄνειδος*.

42. Κανονισμὸς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλέργου Ἑταιρίας, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1872, σ. 3.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι ο Κανονισμός γίνεται λιγότερο γραφειοκρατικός, απλούστερος και πρακτικότερος.

Τέλος, σημασία έχει να δούμε πώς ο συντάκτης του άρθρου κατανοεί την ανάγκη επέκτασης της δραστηριότητας της 'Εταιρίας: «'Εννοώ ότι πρέπει να ιδρυθῆ τῆς Φιλέργου 'Εταιρίας ἐργοστάσιόν τι ἐν ᾧ αἱ τε ἀφορῶσαι τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς κοινωνίας τέχνηαι νὰ διδάσκωνται, νὰ ἐργάζωνται δ' ἐπὶ μισθῷ ἄποροι καὶ ἐνδεεῖς ἐργάται μὴ δυνάμενοι διὰ τοῦ ποσοῦ, ὅπερ λαμβάνουσι, σπουδαῖόν τι νὰ ἐπιχειρήσωσι. [...] "Ἄς μὴ φανῆ δ' ἀδύνατος ἢ πραγματοποιήσις τῆς ἰδέας ταύτης· ἀρκεῖ πλειότερα ἐνέργεια καὶ κανονικώτερα ἐργασία ἵνα μέσα ἐξευρεθῶσιν. Γινώσχετε ὅτι ἅπανται αἱ συντεχνίαι ἔχουσι τοὺς αὐτῶν πρωτομάστορας, ἀπολαμβάνοντας τῆς ὑπολήψεως τῶν ἐργατῶν καὶ ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἡμῶν κυβερνήσεως ὄντας ἀνεγνωρισμένους. [...] Μετὰ τῶν πρωτομαστώρων τούτων δέον νὰ συνδεθῆ ἡ 'Εταιρία· δέον νὰ δοθῆ αὐτοῖς νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι διὰ τοιοῦτου συνασπισμοῦ ὠφελιμώτεροι θὰ φανῶσι τοῖς συντεχνίταις αὐτῶν. Καὶ δὲν θέλουσι μὲν ἀπολέσαι τὴν αὐτῶν ἐνέργειαν ἐπὶ τῶν κατ' ἰδίαν ἐργασιῶν, ἀλλὰ μέλη τῆς 'Εταιρίας γινόμενοι καὶ ἄλλους ὑποδεικνύοντες ἐκ τῆς ἐργατικῆς τάξεως, καὶ εἰς τὰς αἰτήσεις θέλουσιν εὐκολύνει ἡμᾶς καὶ εἰς τὴν ἐπέκτασιν τοῦ σκοποῦ τῆς 'Εταιρίας καὶ εἰς τὴν ἐξεύρεσιν πόρων. Τοιαύτη τις ἦτο καὶ ἡ ἀρχικὴ πρόθεσις τῶν ἰδρυτῶν, ὡς ἠδυνήθηεν νὰ εἰκάσω ἐκ τῶν πρώτων τῆς 'Εταιρίας ἐργασιῶν, ἀλλ' ἀγνωθὲν διὰ τὸ τοιοῦτον δὲν ἐπεδιώχθη μέχρι τοῦ νῦν»⁴³. Ἡ τάση ποῦ ὑποδηλώναται ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἄρθρου θὰ προσέγγιζε πιθανὸν τὴν 'Εταιρία στὸ μοντέλο τῶν συνεταιρισμῶν «ἀμοιβαίας βοήθειας». Αὐτὸ ὅμως ποῦ ἀκολουθήθηκε στὴν πράξη, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔθετε τὶς βάσεις μιᾶς πιστωτικῆς τράπεζας μὲ ἐπενδυτικὴ δραστηριότητα. Πρὶν περιγράψουμε τὴ νέα αὐτὴ δραστηριότητα, ἄς δοῦμε πῶς ὁ Β. Σαρακιώτης στὸν ἀπολογισμὸ τοῦ 1872/73 αἰτιολογεῖ τὴ νέα τάση: «Δὲν πρέπει, κύριοι, ν' ἀρνηθῶμεν, ὅτι τὸ πρὶν ὁ κύκλος τῶν ἐργασιῶν ἡμῶν ἦτο περιορισμένος· τὰ μέλη τ' ἀπαρτίζοντα τὴν 'Εταιρίαν, δυστυχῶς ὀλίγα, καὶ ἐξ αὐτῆς ἔτι τῆς μεσαιᾶς τάξεως [...] ὁ λαός, τὸ ἀληθὲς καὶ ἀκράδαντον τοῦτο στήριγμα τῶν κοινωνιῶν, ὡς ἐκ τῆς θέσεως ἐν ἣ εὐρίσκεται, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως μέσων, ἐλάχιστον ἔλαβε μέρος εἰς τὰς ἡμετέρας ἐργασίας· καὶ ὁμως ὑπὲρ τοῦ πενομένου τούτου, ἀλλ' ἐργατικοῦ καὶ τιμίου λαοῦ, ἐσυστήθη ἡ 'Εταιρία αὕτη»⁴⁴. «Μέχρι πρὸ ὀλίγου αἱ ἐνέργειαι τῆς ἡμετέρας 'Εταιρίας περιεστρέφοντο εἰς τὸ νὰ παρέχῃ παντὶ τῷ αἰτοῦντι τὰ μέσα πρὸς ἐργασίαν,

43. *Νεολόγος*, ἔτ. ΣΤ', ἀριθ. 1041, 19 Ἰουν./ 1 Ἰουλ. 1872.

44. *Φίλεργος 'Εταιρία*. Ἐκθεσις 1872-73, ὁ.π., σ. 18.

νομίζουσα, και δικαίως, ότι εις τὰ πρῶτα αὐτῆς βήματα οὕτως ἔπρεπε νὰ βαδίσῃ. [...] Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπὸ τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας προστατευομένων ἴσως δὲν εἶναι ἴσος τῶν παρ' ἄλλων σωματείων ὁποσδήποτε ὑποστηριζομένων, ἐν τοῦτοις κατὰ τὸ λήγον ἔτος, ἐνεκαινιάσθη καὶ ἕτερος τρόπος ἠθικῆς καὶ ὕλικῆς ὑποστηρίξεως, διὰ προστασίας ἢ ἰδρύσεως ἐργοστασίων, περιορισμένων μὲν πρὸς τὸ παρόν, ἀλλὰ δυναμένων εἰς τὸ μέλλον νὰ λάβωσιν ἀρκετὴν ἔκτασιν, κατὰ τὰ μέσα ἄπερ μέλλομεν νὰ διαθέσωμεν»⁴⁵.

Ἔτσι τὸ 1872 ἐγκαινιάζονται δύο νέες δραστηριότητες: ἡ συνεργασία τῆς Ἑταιρίας μ' ἓναν ἐργοστασιάρχη γιὰ τὴν ἰδρυση ὑποδηματοποιείου καὶ ἡ συνεργασία τῆς μὲ τὸ καθεκλοποιεῖο τοῦ Τηλεμάχου Ταχμιντζή. Οἱ ὄροι ποὺ διέπουν τὴν συνεργασία τῆς Ἑταιρίας μὲ τὸν ἐργοστασιάρχη τοῦ ὑποδηματοποιείου συνοψίζονται στὰ ἑξῆς:

Ἡ Ἑταιρία δὲν καταβάλλει χρήματα ὡς κεφάλαια ἢ ὡς συνδρομή. Προσφέρει μόνον τὴν ἠθικὴ τῆς ὑποστήριξη – πράγμα ποὺ ἐμμέσως μεταφράζεται σὲ παροχὴ κεφαλαίου, γιὰτὶ ἐξασφαλίζει ἰκανὴν πελατεία. Ἡ Ἑταιρία ἐπίσης, μέσω μιᾶς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἀσκεῖ τὸν διαχειριστικὸ ἔλεγχον τῶν βιβλίων τοῦ ὑποδηματοποιείου. Ὁ βιομήχανος ὀφείλει: α) νὰ δέχεται ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ ἐργατῶν ἀπὸ τὴν Ἑταιρία καὶ νὰ τοὺς ἀμείβει κανονικά· β) νὰ χορηγεῖ τὸ 10% τοῦ καθαροῦ κέρδους στὴν Ἑταιρία· γ) νὰ φέρει τὸν τίτλον τῆς Ἑταιρίας στὸ κατάστημα ποὺ βρίσκεται στὸ Passage Crépin, στὸ Σταυροδρόμι. Μετὰ τὴ λήξιν τοῦ συμβολαίου, ποὺ εἶναι ἐτήσιο, ἡ Ἑταιρία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ τὸ παρατείνει, νὰ τὸ τροποποιήσῃ ἢ καὶ νὰ τὸ καταργήσῃ. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκθεσὴ τοῦ 1872/73, κατὰ τὴν πρώτην ἐξαμηνίαν τὸ κέρδος τῆς Ἑταιρίας ἀνέρχεται σὲ 12.000 γρ. Τὸ ὑποδηματοποιεῖο ἀπασχολεῖ 22 ἐργάτες καὶ 3 ἐργάτριες. Μερικοὶ μάλιστα ἀρχιτεχνίτες μετέχουν στὰ κέρδη τοῦ ἐργοστασίου.

Ἐπιπλέον πὼς ἀνάλογη πρέπει νὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς Ἑταιρίας μὲ τὸ καθεκλοποιεῖο τοῦ Τηλεμάχου Ταχμιντζή – οἱ ὄροι τοῦ συμβολαίου δὲν ἀναφέρονται στὴν ἐκθεσὴ τοῦ 1872/73. Ἀντίθετα ἀναφέρεται ἡ θετικὴ ἐντύπωση ποὺ ἀπεκόμισε ὁ πρόεδρος τῆς Ἑταιρίας Β. Σαρακιάτης ὅταν τὸ 1872 ἐπισκέφθηκε τὸ καθεκλοποιεῖο συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Auguste de Castro, μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, καὶ ἀπὸ τὸν I. A. Βρετό, Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἑταιρίας. Ἡ ἐπίσκεψις αὐτὴ περιγράφεται μὲ ἀκόμη γλαφυρότερον τρόπον στὸν *Νεολόγον*⁴⁶. Οἱ ἐπισκέπτες ἐντυπωσιάζονται ἀπὸ

45. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεσίς 1872-73, ὀ.π., σ. 10.

46. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1184, 23 Δεκ./ 4᾽ Ιαν. 1873: «Ἐκεῖ παρέστη εἰς θέαμα γνωστὸν μὲν ἐν Εὐρώπῃ, ἄγνωστον ὁμῶς εἰς τὴν ἡμετέραν πρωτεύουσαν [...]. Τὸ

τὸ τριώροφο κτίριο, ἀπὸ τὶς ἀτμοκίνητες μηχανές, ἀπὸ τοὺς 200 ἐργάτες «ἐκατέρων τῶν φύλων καὶ πάσης φυλῆς, θρησκείας καὶ ἐθνότητος», ἀπὸ τὸ μισθὸ τῶν ἐργατῶν – μιὰ καλὴ ἐργάτρια μπορεῖ νὰ κερδίσει γύρω στὰ 500 γρ. τὸ μήνα, ποσὸ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ μέσο ἐργατικὸ μηνιατικὸ τῆς ἐποχῆς⁴⁷.

Ὡστόσο οἱ πρῶτες δυσκολίες ἀναφαίνονται ἤδη, καὶ ἀναφέρονται τόσο στὴν Ἐκθεσὴ τοῦ 1872/73 ὅσο καὶ στὸν *Νεολόγο*. Γιὰ τὸ καθεκτοποιοεῖο ὑπάρχει ἀνάγκη πρόσθετου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καὶ πιὸ συγκεκριμένα 200 γυναικῶν. Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τῆς Ἑταιρίας καὶ τὶς ἐκκλήσεις τῆς στὴν Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα τῶν Κυριῶν νὰ ἐνεργοποιηθεῖ πρὸς τὴν κατεῦθυνση αὐτῆ, κανένα ἀποτέλεσμα δὲν ἐπιτυγχάνεται. Πῶς ὁμως ἐξηγεῖται ἡ ἄλλειψη ἐργατριῶν σὲ μιὰ πόλη μὲ τόσους κατοίκους, μὲ τὴν φτώχεια, μὲ τόσους ζητιάνους, μικροπωλητές, χαμάληδες⁴⁸ κλπ.; Μιὰ πρώτη πρόχειρη ἐξήγηση ποὺ δίνεται ἀπὸ τοὺς υπεύθυνους, ὅτι τὸ ἐργοστάσιό βρῆσκαται μακριά, δὲν ἱκανοποιεῖ. Οἱ βαθύτερες αἰτίες βρίσκονται ἄλλοῦ, ὅπως πολὺ σωστὰ διατυπώνεται στὴν Ἐκθεσὴ: «Τὸ ἐν Εὐρώπῃ συνηθέστατον τοῦτο εἶδος τῆς συνεργασίας καὶ συμβιώσεως [ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν], πρῶτον ἤδη σχεδὸν εἰσαγόμενον ἐνταῦθα ἀπαντᾷ βεβαίως οὐ μικρὰς δυσχερείας ἐνεκα τῆς διαφορᾶς τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῆς ἐργατικῆς τάξεως πρὸς τὰ ἐν Εὐρώπῃ ἐπικρατοῦντα»⁴⁹.

Αὐτὲς οἱ πρῶτες δυσκολίες ἀνησυχοῦν σίγουρα τοὺς υπεύθυνους τῆς

ἐργοστάσιον εὐρῶ, λιθοκτιστον καὶ τριώροφον οἰκοδόμημα ὑψοῦται εἰς παραλίαν. Ἐργάζονται περὶ τοὺς 200 ἐκατέρων τῶν φύλων καὶ πάσης φυλῆς, θρησκείας καὶ ἐθνότητος. Ἐν τῷ ἴσογειῳ χρησιμώτατον βοήθον τὸν παντοδύναμον ἀτμὸν ἔχοντες 40 περίπου ἐργάται ἀσχολοῦνται εἰς τὰς προκαταρκτικὰς ἐργασίας, ἐδῶ ὑπερμεγέθους μηχανικὸς πρίων ἐν διαστήματι ὀλίγων λεπτῶν κόβει κορμὸν [...] Εἰς τὴν δευτέραν ὄροφὴν 60 ἐργάται ἀσχολοῦνται εἰς τὴν ροκάνισιν, στίλβωσιν [...] Παῖδες ὀκτῶ ἕως 12 ἐτῶν, ἔφηβοι, νέοι, ἄνδρες καὶ σχεδὸν γέροντες, πάντες ἐργάζονται μετὰ ζήλου [...] Ἀλλὰ τὸ ἄραιότερον θέαμα εἰς τὴν τρίτην ὄροφὴν. Ἐνταῦθα ὑπὲρ τὰ 100 κοράσια καὶ ταῦτα πάσης φυλῆς, θρησκείας καὶ ἐθνότητος ἀσχολοῦνται εἰς τὸ πλέξιμον τῶν ψιθίνων τῶν καθεκτῶν καθισμάτων. Διὰ τὴν ψιθίσιν ἐκάστης καθέκλας ἀμοιβὴν 4 1/2 γρόσια, μιὰ καλὴ ἐργάτρια δύναται νὰ ψιθίσῃ καθ' ἑκάστην 4 καθέκλας».

47. Stefanos Yerasimos, *Azgelismislik Surecinde Türkiye, B'. Tanzimattan 1. Dünya Savasina, Gözlem yayınları*. Κωνσταντινούπολη 1976² (Turquie: Le processus d'un sous-développement), σ. 932 (ἡμερομίσθιο ἀνειδίκευτου ἐργάτη 2-3 γρ., εἰδικευμένου 3-4 γρ., ὄρες ἐργασίας μέχρι 16).

48. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *ὁ.π.*, σ. 421-426.

49. *Φίλεργος Ἑταιρία. Ἐκθεσις 1872-73, ὁ.π.*, σ. 20.

Ἐταιρίας, δὲν κάμπουν ὁμως τὸ φρόνημά τους ποὺ στηρίζεται στὴ βαθιὰ πεποίθησι ὅτι βρίσκονται πιά στὸ σωστὸ δρόμο. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ τελευταία παράγραφος τοῦ *Νεολόγου*, ποὺ ἀποτελεῖ σχεδὸν πολιτικὸ λόγος μὲ προφητικὰς προεκτάσεις: «Καθῆκον πάσης κυβερνήσεως ἡ ἐμψύχως καὶ διὰ παντὸς μέσου ὑποστήριξις τῆς ἐγγωρίου βιομηχανίας καὶ ἡ ἐν παντὶ σθένει προσπάθεια ὅπως ἐπέλθῃ ἰσορροπία μεταξὺ τῶν προϊόντων εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς· δυστυχῶς ὁμως ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν τὰ πάντα ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσάγονται χωρὶς ἡ ἐλαχίστη νὰ γίνηται ἐξαγωγή τὸ δὲ χεῖριστον παρέχοντες τὴν πρώτην ὕλην ἀκατέργαστον, λαμβάνομεν αὐτὴν κατηργασμένην εἰς ὑπερόγκους τιμὰς [...] οἱ πόροι τοῦ κράτους διὰ τοῦ τρόπου τούτου βαθμηδὸν ἐξαντλοῦνται, ὁ χρυσὸς μεταβαίνει ποταμηδὸν εἰς τὰ τῶν ξένων βαλάντια, τῶν ξένων οἴτινες ὡς βδέλλαι ἐκμυζῶσι τὸ αἷμα ἡμῶν ἄχρις οὗ ἀφομοιώσωσιν ἡμᾶς ὡς σκελετούς [...]. Ἡ κυβερνήσις πρέπει νὰ βοηθήσῃ τὴν βιομηχανίαν διὰ τῆς παροχῆς προστασίας καὶ ὑποστηρίξεως [...] Διττὸν ὄφελος· ὁ μὲν χρυσὸς, ἀντὶ ἀνεπιστρεπτι νὰ μεταβιβάζεται εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν, διαμένει καὶ κυκλοφορεῖ, ὁ δὲ λαὸς ἠθικοποιεῖται διὰ τῆς ἐργασίας»⁵⁰.

Ὡστόσο οἱ ἐκκλήσεις τῶν ὑπευθύνων τῆς Ἐταιρίας, παρὰ τὴν ὑποστηρίξει τοῦ *Νεολόγου*, δὲν φαίνεται νὰ εἰσακούονται ἀπὸ κανένα. Οἱ προσδοκίαι τους καὶ οἱ ἐλπίδες τους γρήγορα διαψεύδονται. Ἐντὶ νὰ πετύχουν τὴν ἐπέκτασι τῆς δραστηριότητος τῆς Ἐταιρίας καὶ σὲ ἄλλες βιομηχανίας⁵¹—ὑπῆρχε ἤδη σχέδιο γιὰ κατάστημα γυναικείων ἐνδυμάτων⁵²— γρήγορα ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἤδη ὑπάρχουσες. Οἱ ἀκριβεῖς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἐγκαταλείφθηκε τὸ ὑποδηματοποιεῖο τῆς Ἐταιρίας καὶ τὸ καθεκλοποιεῖο τοῦ Ταχμιντζῆ δὲν εἶναι γνωστές. Μποροῦν ὁμως νὰ σκιαγραφηθοῦν ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐκτεταμένη καὶ ἐμπεριστατωμένη Ἐκθεσι τοῦ 1874. Ὁ Β. Σαρακιώτης, στὸ λόγο του ὡς πρόεδρος τῆς Ἐταιρίας, σπεύδει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ δηλώσῃ πὼς ἡ μικρὴ σχετικὰ ἀνάπτυξι τοῦ σωματείου, στὰ ὀκτῶ χρόνια ζωῆς του, ἦταν προβλεπόμενη, ἂν κανεὶς λάβει ὑπόψη τὸ πνευματικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλης. Συνεχίζοντας, ἀφοῦ ἔχει ἀναλύσει καὶ ὑποστηρίζει μὲ ἔμφασι τὴν ἰδέα τῆς Ἀνατολῆς «τὸ μῆλον τοῦτο τῆς ἔριδος τοῦ κόσμου, ἡ ἔστια τῶν φώτων καὶ τοῦ

50. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1194, 23 Δεκ./ 4Ἰαν. 1873.

51. Γιὰ τὸν ὄρο βιομηχανία βλ. Γιώργος Δερτιλῆς, *Τὸ ζήτημα τῶν Τραπεζῶν (1871-1873)*, Ἀθήνα 1980, σ. 50-51, καὶ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασι καὶ ἡ Ἑλλάδα 1832-1871», *Ὁ Πολίτης*, 12, Ἀθήνα, Αὐγ.-Σεπτ. 1977, σ. 38-39, σμ. 3.

52. *Νεολόγος*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. 1209, 16/28 Ἰαν. 1873.

πολιτισμού, θέλει καταπλήξει αυτόν και δείξει υπερηφάνως ότι μεγαλεπήβολος ιδέα, ιδέα αδελφοποίησεως τών ἐθνῶν, δύναται κάλλιστα να καρποφορήσει»⁵³, ἀποφαίνεται ότι οἱ στόχοι τῆς Ἑταιρίας δὲν πρέπει να θεωροῦνται ἀκατόρθωτοι. Ἐξηγεῖ ὁμως πὼς τὸ 1873 ὑπῆρξε «ἀτυχὲς διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὰς ἐπιχειρήσεις» λόγω τῆς γενικότερης οικονομικῆς κρίσης καὶ τοῦ ἐξαιρετικὰ δύσκολου χειμῶνα. Οἱ αἰτίες αὐτὲς προκάλεσαν ἀλματώδη αὐξηση τῶν αἰτήσεων γιὰ δάνεια, ποὺ ὑποβλήθηκαν στὴν Ἑταιρία, καὶ ὁ πρόεδρος ἐκφράζει τὴν ὀδύνη του γιὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ Σωματείου ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες ὄλων. Φθάνοντας στὸ ζήτημα τῆς ἰδρύσεως καὶ ὑποστήριξης τῶν ἐργοστασίων, ποὺ μὲ τόσες ἐλπίδες ξεκίνησαν τὸ 1872, ὁ Β. Σαρακιώτης ἀναγγέλλει τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματος. Συγκεκριμένα γιὰ τὸ ὑποδηματοποιεῖο λέγει τὰ ἑξῆς: «Δυστυχῶς ὁμως, εἴτε διότι οἱ τοῦ ἐπαγγέλματος τούτου ἐργάται εἰς διάφορα τῆς πόλεως μέρη διεσπαρμένοι καὶ μακρὰν τῆς κατοικίας αὐτῶν δὲν δύναται να συνέλθωσιν ἐπὶ τὸ αὐτό, καὶ τὸ κυριώτατον δὲ πάντων, ὅτι πρὸς τὰ τοιαῦτα ἔργα, μεγάλα ἀπαιτοῦνται κεφάλαια, ὧν ἡ ἡμετέρα Ἑταιρία στερεῖται, ἀπέτυχε τὸ μέσον τοῦτο, ἐνῶ κατὰ χιλιάδας ἂν ἠρίθμει τὰ μέλη αὐτῆς, εὐτελοῦς οὔσης τῆς ἐτησίας συνδρομῆς, ἤθελεν ἴσως ἔχει ἄλλως τὸ πρᾶγμα»⁵⁴.

Φαίνεται λοιπὸν νὰ γίνεται ὀλοένα καὶ πιὸ σαφὲς γιὰ τοὺς ὑπεύθυνους τῆς Ἑταιρίας ὅτι ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς δραστηριότητάς της στὸν τομέα τῆς βιομηχανίας εἶναι ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαίου. Εἶναι ἀναγκαῖο, ἐπίσης, οἱ πλούσιοι ν' ἀντιληφθοῦν τὴ σημασία τῆς Ἑταιρίας καὶ γιὰ τὸ δικό τους συμφέρον: «Ἐχομεν μέσα ἄπειρα, ἄπερ δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅπως δι' αὐτῶν οἱ πλούσιοι τῆς ἡμετέρας χώρας τὰς πραγματικὰς ἀνάγκας εὐρόντες καλλιεργήσωσι τὴν τῶν ἐργοστασίων καὶ βιομηχανικῶν καταστημάτων ἰδέαν, ἐν ἣ συγκεντρώντες βραχίονας τοσούτων γενναίων τῆς ἐργασίας προμάχων καὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν θὰ πράξωσι τὰ συμφέροντα καὶ ὠφέλιμα, καὶ τοῦ πρακτικοῦ σκοποῦ τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας ἐπιληφθήσονται»⁵⁵. Τελειώνοντας τὸ λόγο του ὁ Β. Σαρακιώτης δὲν παραλείπει νὰ ἐπαινέσει τὸν «φιλόλαον ἡμῶν ἄνακτα Σουλτάν Ἀβδοῦλ Ἀζιζ Χάν» γιὰ τὶς προοδευτικὲς φιλεκπαιδευτικὲς του ἀρχές. Εὐχεται ἐπίσης τὴν ἰδρύση «Μεγάλης Ἀνατολικῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος τῶν Κυριῶν» ποὺ θὰ φροντίσει γιὰ τὴ μόρφωση καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση τοῦ γυναικείου φύλου.

Ἀνάλογες ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐργοστασίων δίνει στὸ λόγο

53. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεσις 1873-74, ὁ.π., σ. 8.

54. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεσις 1873-74, ὁ.π., σ. 10-11.

55. Φιλέργος Ἑταιρία. Ἐκθεσις 1873-74, ὁ.π., σ. 12.

του και ο Γενικός Γραμματέας Ι. Δ. Τανταλίδης: «Θελήσασα κατά το παρελθόν ἔτος νά εὐρύνη πῶς τὸν κύκλον τοῦτον διὰ τῆς συστάσεως ἐργοστασίου ὑπόδηματοποιίας ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῆς, ἐπέστηθι ὅτι δὲν ἐπέστη εἰσέτι ὁ καιρὸς τῆς πραγματοποιήσεως τοιούτου εὐεργετικοῦ σχεδίου δυναμένου ἐκφανστεράν καὶ ἀποτελεσματικωτέραν νά καταστήσῃ τὴν ὑπὲρ τῶν ἀπόρων ἐργατῶν προστατευτικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν. Αἱ συνδρομαὶ τῶν διακοσίων τριάκοντα μελῶν, ἅτινα ἀριθμεί σήμερον ἡ Ἐταιρία καὶ αἱ λοιπαὶ πρόσοδοι, αἵτινες ἀνωτέρω ἐξετέθησαν, δὲν τῇ ἐπιτρέπουσι σήμερον νά διασκεφθῇ περὶ ἐπεκτάσεως τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς»⁵⁶. Ἐπιμένει στὴν ἀνάγκη τῆς κινητοποίησης τῶν χρηματιστικῶν κύκλων τῆς Κωνσταντινούπολης γιὰ ν' ἀποκτήσῃ ἡ Ἐταιρία τὴ φυσιογνωμία ποῦ τῆς ἀρμόζει: «Ταῦτα πάντα, δυνάμεθα ἡμεῖς νά προσθέσωμεν, γενήσονται ἐὰν τὴν Φίλεργον Ἐταιρίαν, σωματεῖον ἀναγόμενον ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ εἰς τὸν κλάδον τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἐνστερνισθῶσι καὶ περιθάψωσιν αἱ ἐμπορικαὶ καὶ τραπεζικαὶ τάξεις τοῦ μεγάλου τοῦτου ἐμπορικοῦ κέντρου, αἱ μόναι δυνάμεναι νά καταστήσωσιν αὐτὴν κατάστημα ἄξιον τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἀποστολῆς. Ἡ Φίλεργος Ἐταιρία δέον νά κατασταθῇ «Τράπεζα τῶν Φιλέργων»· ἡ θέσις αὐτῆς δὲν εἶναι ἐν Σταυροδρομίῳ ἀλλ' ἐν Γαλατῇ»⁵⁷.

Μποροῦμε, λοιπόν, νά ποῦμε πὼς ἡ ἀποτυχία τῶν καταστημάτων εἶχε καὶ μία θετικὴ πλευρά: τόσο ὁ πρόεδρος Β. Σαρακιώτης ὅσο καὶ ὁ Γενικός Γραμματέας Ι. Δ. Τανταλίδης συνειδητοποιοῦν τὴν ἀνάγκη ὑποκίνησης τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν χρηματιστικῶν κύκλων, ὥστε ἡ Ἐταιρία ν' ἀναπτυχθῇ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς εὐρωπαϊκοῦ τύπου τράπεζας. Ἄλλωστε ἡ ὀρίμανση αὐτῆ τῶν ἰδεῶν φαίνεται κι ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς ἐντὸς τοῦ 1872/73, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς, ἡ Ἐταιρία τοποθετεῖ χρήματα σὲ μετοχές, ὥστε ν' ἀποκτήσῃ ἓνα κάποιο ἀποθεματικὸ κεφάλαιο. Σύμφωνανα μὲ τὸν οἰκονομικὸ ἀπολογισμὸ τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1873 ἡ Ἐταιρία ἔχει τοποθετήσῃ περίπου 90.000 γρ. σὲ μετοχὰς τῆς Société Générale καὶ 10.000 γρ. σὲ 12 μετοχὰς τῶν Σιδηροδρόμων τῆς Ρωμυλίας. Τὰ χρήματα αὐτὰ προήλθαν ἀπὸ δύο χοροὺς καὶ μία δωρεὰ τοῦ πρίγκηπα Μουράτ ἐφέντη.

Μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὴ βιομηχανία καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γενικότερη οἰκονομικὴ κρίση τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους, ποῦ θὰ τὸ ὀδηγήσῃ στὴ χρεωκοπία τὸ 1875, ἡ Ἐταιρία ἀναδιπλώνεται στὰ προηγούμενα ἔργα τῆς, τὸ δανεισμὸ δηλαδὴ συγκεκριμένων ἐπαγγελματιῶν, ἐνῶ συγχρόνως ἀρχίζει νά δημιουργεῖ ἓνα ἀποθεματικὸ κεφάλαιο ἐν

56. Φίλεργος Ἐταιρία. Ἐκθεσις 1873-74, ὀ.π., σ. 26.

57. Φίλεργος Ἐταιρία. Ἐκθεσις 1873-74, ὀ.π., σ. 27.

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

ἀναμονή καλύτερων χρόνων. Ἔτσι, ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας κατὰ τὴν τριετία 1872-1874 παρουσιάζει σημαντικὴ αὐξηση σὲ σχέση με τὴν προηγούμενη τριετία, ὅπως μπορούμε νὰ πιστοποιήσουμε ἀπὸ τοὺς τρεῖς πίνακες ποὺ ἀκολουθοῦν.

ΠΙΝΑΚΑΣ V

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1872

Ἀριθμὸς βοηθηθέντων : 89 ἄτομα

Συνολικὸ διαθέσιμο ποσό : 68.100 γρ.

Μέσος ὁρος δανείου κατὰ κεφαλὴ : 765 γρ.

Ἐπαγγέλματα :

Μεταπράται	14	Ὅρνιθοπώλης	1
Ἵποδηματοποιοὶ	8	Καπνοπώλης	1
Κωπηλάται	8	Τυπογράφος	1
Ὀπωροπῶλαι	4	Πλύντρια	1
Ράπται	6	Σαπωνοπώλης	1
Ράπτριαι	5	Μεσίτης ὑπηρετριῶν	1
Καφεπῶλαι	3	Βιβλιοδέτης	1
Φαρμακοποιοὶ	2	Χρυσοχόος	1
Ἐπιπλοποιοὶ	2	Ἐπιπλοποιοὺς	1
Ἀγωγιάται	2	Βαφεὺς	1
Κουρεῖς	3	Ὡρολογοποιοὺς	1
Ἀχτάρηδες ⁵⁸	2	Λυχνοπώλης	1
Ζαχαροπλάστης	1	Λεμονοπώλης	1

Θρησκευματα ἢ Ἐθνότητες :

Ὁρθόδοξοι 54 (6 γυναῖκες)

Μωαμεθανοὶ 8

Ἀρμένιοι Γρηγοριανοὶ 6

Ἰσραηλίται 6

Καθολικοὶ 5

58. Ἀχτάρης: ψιλικατζής.

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1873

Ἀριθμὸς βοηθηθέντων : 96 ἄτομα

Συνολικὸ διαθέσιμο ποσὸ : 58.000 γρ.

Μέσος ὄρος δανείου κατὰ κεφαλὴ : 604 γρ.

Ἐπαγγέλματα :

Ἵποδηματοποιοὶ

Κουρεῖς

Κωπηλάται

Ξυλουργοὶ

Ράπται

Ράπτριαι

Μεταπράται

Θρησκευόμενα ἢ Ἐθνότητες :

Ὀρθόδοξοὶ 64

Μωαμεθανοὶ 10

Ἰσραηλῖται 5

Ἀρμένιοι 6

Καθολικοὶ 5

Διαμαρτυρόμενοι 2

Ὀπωροπῶλαι

Καπνοπῶλαι

Ὠρολογοποιοὶ

Παντοπῶλαι κλπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1874

Ἀριθμὸς βοηθηθέντων : 80 ἄτομα

Συνολικὸ διαθέσιμο ποσὸ : 64.890 γρ.

Μέσος ὄρος δανείου κατὰ κεφαλὴ : 811 γρ.

Ἐπαγγέλματα : Οἱ δανειζόμενοι ἀνήκουν σὲ 30 συνεχεννές.

Θρησκευόμενα ἢ Ἐθνότητες : Οἱ δανειζόμενοι ἀνήκουν σὲ 7 ἐθνότητες ἢ θρησκευόμενα.

Ἀντιπροσώπηση ἐθνοτήτων ἐπὶ τοῖς % :

Ἑλληνικὴ 64% Ρωσικὴ 0,52%

Ὄθωμανικὴ 25,1% Γερμανικὴ 0,26%

Ἀρμενικὴ 3,6% Ἀγγλικὴ 0,26%

Ἰσραηλιτικὴ 3,2% Βουλγαρικὴ 0,26%

Γαλλικὴ 1,05% Βλαχικὴ 0,26%

Ἰταλικὴ 1,31%

Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε πῶς, παρὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐργοστασίων, τὸ 1872 ἀποτελεῖ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

τῆς Ἑταιρίας. Ἐξάλλου καὶ ὁ συνολικὸς ἀπολογισμὸς τῆς τριετίας 1872-1874, ὅπως βλέπουμε στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ θετικότερος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τῶν δύο πρώτων τριετιῶν.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

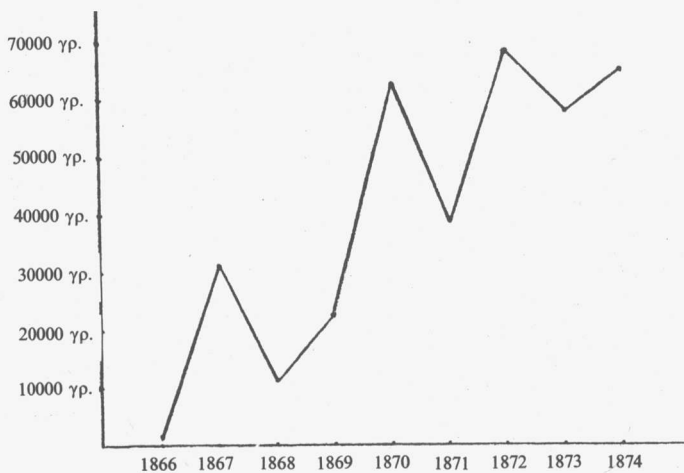
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 1872 ΕΩΣ ΚΑΙ 1874

	<i>Ποσὸ</i>	<i>Ἄτομα</i>	<i>Μέσος ὀρος δανείου</i>
1872	68.100 γρ.	89	765 γρ.
1873	58.000 γρ.	96	604 γρ.
1874	64.890 γρ.	80	811 γρ.

Τὸ γενικὸ διάγραμμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἑταιρίας ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της ἕως καὶ τὸ 1874 διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς:

ΠΙΝΑΚΑΣ IX

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ 1866 ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟ 1874

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Ὁ ἰσολογισμὸς τοῦ 1873, ποὺ παρουσιάζεται παρακάτω, ἐπιτρέπει διάφορες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ διαχείριση τῆς Ἑταιρίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ Χ
ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 1873
ΤΑΜΕΙΟΝ

Λαβεῖν :

Ὑπόλοιπον παρελθ. ἔτ. (σὲ γρ.)	8.074,50
Τακτικαὶ συνδρομαὶ (σὲ γρ.)	32,908
Χρῶλύσια (σὲ γρ.)	25,620
Τοκομερίδια μετοχ. σιδηρ. (σὲ γρ.)	624
Περίσσευμα τοῦ χοροῦ (σὲ γρ.)	97,200

ΣΥΝΟΛΟ 84.426,50 γρ.

Δοῦναι :

Δάνεια εἰς διαφόρους (σὲ γρ.)	58.000
Ἑνοίκον (σὲ γρ.)	2.000
Μισθὸς εἰσπρακτόρων (σὲ γρ.)	9.200
Διάφορα ἔξοδα (σὲ γρ.)	7.568,50
Ζημία νομίματος (σὲ γρ.)	1.435
Ὑπόλοιπον μετρητὰ (σὲ γρ.)	6.223

ΣΥΝΟΛΟ 84.426,50 γρ.

Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι τὰ κύρια ἔσοδα τῆς Ἑταιρίας προέρχονται πάντοτε ἀπὸ τὶς συνδρομὰς τῶν μελῶν. Τὸ ἄθροισμα τοῦ ποσοῦ τῶν τακτικῶν συνδρομῶν καὶ τῶν ἐπιστραφέντων δανειῶν εἶναι περίπου ἴδιο μὲ τὸ ποσὸ ποὺ ἡ Ἑταιρία θὰ διαθέσει γιὰ δανεισμὸ κατὰ τὸ 1873. Ἄρα τὰ ὑπόλοιπα ἔσοδα χρησιμεύουν γιὰ νὰ καλύπτουν τὶς πρακτικὰς ἀνάγκες τῆς Ἑταιρίας (ἐνοίκια, μισθοὺς κλπ.)

Γιὰ τὸ ἔτος 1875 ἔχουμε δυστυχῶς μόνον ἀποσπασματικὰς πληροφορίες. Γνωρίζουμε π.χ. πῶς τὸ ποσὸ ποὺ διατέθηκε τὸ δῖμηνο ἀπὸ 1ης Μαρτίου μέχρι 30 Ἀπριλίου ἀνέρχεται σὲ 14.850 γρ. καὶ τὰ βοηθούμενα ἄτομα σὲ 19⁵⁹. Μιὰ ἄλλη μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ἑποχὴ⁶⁰. Πρό-

59. *Νεολόγος*, ἔτ. Θ', ἀριθ. 1880, 8/20 Μαΐου 1875.

60. Ἑποχὴ, ἔτ. Α', ἀριθ. 165, 20 Νοεμβρ./2 Δεκ. 1875.

κειται για ένα απόσπασμα του λόγου του Κ. Ἀνθόπουλου, σὲ μία συν-εδρίαση τῆς 13/25 Ἰουλίου τοῦ 1875, ὁ ὁποῖος, ὡς πρόεδρος τῆς Ἑταιρίας, κάνει πάλι ἕνα γενικό ἀπολογισμό τοῦ ἔργου τῆς σ' ὅλη τὴ δεκαετία. Ὁ λόγος αὐτός, παρόλο πὺν σὲ γενικὲς γραμμὲς δὲν παρέχει νέες πληροφορίες, παρουσιάζει ὠστόσο ὀρισμένες πτυχὲς πὺν ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν. Κατ' ἀρχὴν τὸ ὄλο πνεῦμα μαρτυρεῖ ἱκανοποίηση γιὰ τὸ μέχρι τώρα ἔργο καὶ μιὰ αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον, χωρὶς ὁμως ἡ αἰσιοδοξία αὐτὴ νὰ ἀντλείται ἀπὸ κάτι συγκεκριμένο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀποθεματικό κεφάλαιο τῶν 100.000 γρ. ἐπενδυμένο σὲ μετοχές.

Ἡ ὀρίμανση τῶν ἱδεῶν πὺν εἶχε παρατηρηθεῖ στοὺς λόγους τοῦ Β. Σα-ρακιώτη καὶ τοῦ Ι. Δ. Τανταλίδη μοιάζει ἐδῶ νὰ ὑποχωρεῖ, γιὰτι ὁ νέος πρόεδρος, παρόλο πὺν περιγράφει μὲ πολλὴ ἀκρίβεια τὸ πνεῦμα καὶ τὶς δραστηριότητες τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐργατικῶν συνεταιρισμῶν, καταλήγει σ' ἕνα μᾶλλον ἀφελὲς συμπέρασμα γιὰ τὴν «ὑπεροχὴ» τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας σὲ σχέση μὲ τὰ πρότυπά τῆς: «Βάσις καὶ κίνητρον τοῦ ἡμετέρου σωματείου δὲν εἶναι τὸ ἀτομικὸν συμφέρον, οὐδ' ἡ ἀμοιβαία μέριμνα τῆς τῶν ἑταίρων ἀτομικῆς συντηρήσεως ἢ ἐξασφαλίσεως τοῦ μέλλοντος ἡμῶν, οὐχί! εἶναι τι ὑψηλότερον, εἶναι τι ἠθικώτερον καὶ εὐγενέστερον [...] ὅπερ ἐν τῇ Ἑσπερία δὲν ἔχει τὸ ἐφάμιλλον καὶ ὅπερ ἐν τῇ φιλαν-θρώπῳ αὐτοῦ πρωτοτυπία διακηρύττει ὅτι ἡ ἡμετέρα χώρα συμφώνως τῇ παραδόσει αὐτῆς οὐχὶ μόνον εἶναι γόνιμος εἰς φιλάνθρωπα αἰσθήματα καὶ ἀγαθοεργούς πρωτοβουλίας ἀλλ' ὅτι καὶ διὰ πραγμάτων νὰ ἐκφράση αὐτὰ εἶναι ἱκανή». Ἐτσι ὁ Κ. Ἀνθόπουλος θεωρεῖ ὡς προτέρημα αὐτὸ ἀκριβὲς πὺν ἀποτελεῖ τὸ μειονέκτημα τῆς Ἑταιρίας: τὴν ἔλλειψη κινήτρων γιὰ τὰ μέλη τῆς. Ἡ ἐπόμενη πληροφορία μετὰ ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Κ. Ἀνθόπουλου ἀφορᾷ τὸ τρίμηνο ἀπὸ 1ης Νοεμβρίου 1875 μέχρι 31 Ἰανουαρίου 1876, κατὰ τὴν ὀποία τὸ διατιθέμενο ποσὸ φτάνει τὰ 13.400 γρ. καὶ οἱ δανειζόμενοι τοὺς 14⁶¹. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς μπορούμε νὰ συμπεράνουμε πὺς ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρίας κατὰ τὸ 1875 πρέπει νὰ κινήθηκε στὰ κανονικὰ ἐπίπεδα τῶν τελευταίων ἐτῶν. Ἡ τελευταία πληροφορία πὺν ἔχουμε γιὰ τὰ ὀικονομικὰ τῆς Ἑταιρίας ἀφορᾷ τὸ τρίμηνο ἀπὸ 1ης Φε-βρουαρίου ἔως καὶ 30 Ἀπριλίου 1876, ὀπου τὸ δανειζόμενο ποσὸ εἶναι 17.600 γρ. καὶ τὰ βοηθούμενα ἄτομα 19⁶². Ἄρα μέχρι καὶ τὸ τέλος Ἀπριλίου τοῦ 1876 ἡ Ἑταιρία λειτουργεῖ κανονικά. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὁμως αὐτὴ καὶ μετὰ, τὰ ἔχνη τῆς Ἑταιρίας γίνονται ὄλο καὶ πὺν δυσεῦρε-τα.

61. *Βυζαντίς*, ἔτ. ΙΑ', ἀριθ. 1056, 9 Φεβρ. 1876.

62. *Βυζαντίς*, ἔτ. ΙΑ', ἀριθ. 1092, 1 Ἰουλ. 1876.

Στις αρχές του 1877 ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός μᾶς επιτρέπει να συμπεράνουμε πώς ἡ Ἑταιρία βρίσκεται ἀκόμη σὲ λειτουργία. Ἰδρύεται περιοδικὸ μὲ τίτλο *Φιλεργός* καὶ μὲ σκοπὸ: «τὰ πάσης τέχνης καὶ ἐπιστήμης τὴν πρόδον ἀφορῶντα τῷ δημοσίῳ διοχετεύονται ὅπως συντελέσει τις εἰς τὴν τῆς βιομηχανίας καθ' ὅλου ἐμψύχωσιν»⁶³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο καὶ τοὺς στόχους τοῦ περιοδικοῦ, ποὺ παραπέμπουν κατ' εὐθείαν στὴν Ἑταιρία, τὸ πρῶτο τεύχος περιλαμβάνει καὶ δύο ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴ δραστηριότητά της. Τὰ δύο αὐτὰ ἄρθρα δὲν ἀναφέρονται στὸ παρὸν, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἱστορία τῆς Ἑταιρίας. Ἡ μοναδικὴ φράση ποὺ ἀναφέρεται στὸ παρὸν μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ Ἑταιρία «ἔχει ἤδη ἐνεργητικὸν 4.000 περίπου λιρῶν». Ὅσο γιὰ τὸ παρελθόν, τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὸν I. A. Βρετό, τὸν ὁποῖο τὸ περιοδικὸ θεωρεῖ ἐμπνευστὴ καὶ πρωτεργάτῃ τῆς ἱδρύσεως τοῦ σωματείου. Ἀξίζει τέλος νὰ σημειωθεῖ καὶ μία παράγραφος ποὺ συγκρίνει τὴν Φιλεργὸ Ἑταιρία μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπά της καὶ ποὺ τοποθετεῖ σωστὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος: «Αἱ ἐν Εὐρώπῃ τοιοῦτου εἶδους ἑταιρίαι προῶδευσαν τὰ μέγιστα διότι βασίζονται ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος τῶν ἑταίρων, οἵτινες κατὰ μυριάδας προστρέχουσι, καὶ τὰ χρηματικὰ αὐτῶν κεφάλαια ὀσημέραι πολλαπλασιάζονται καὶ καθ' ἑκατομμύρια φράγκων καὶ λιρῶν ἀριθμοῦνται»⁶⁴. Τὸ περίεργο εἶναι πῶς, ἐνῶ τὸ περιοδικὸ συνέχισε νὰ κυκλοφορεῖται τακτικὰ κάθε μῆνα μέχρι καὶ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1878, δὲν ὑπάρχει καμία ἄλλη ἀναφορὰ στὴν Ἑταιρία. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ λάβουμε ὑπόψη τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἐφημερίδα *Ἀνατολή* τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1877, ὅτι δηλαδὴ «ἐνεκα τῆς οἰκονομικῆς καχεξίας, τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας καὶ τῆς ἐν γένει γενικῆς ἀπορίας [...] πολλὰ ὀνόματα συλλόγων ἐξηλείφθησαν ἐκ τοῦ γενικοῦ καταλόγου»⁶⁵. Δὲν θὰ ἦταν παράλογο νὰ υποθέσουμε πὼς ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ποὺ ξέσπασε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1877 ἴσως νὰ ἔδωσε τὴ χαριστικὴ βολὴ σὲ τέτοιου εἶδους προσπάθειες.

Ἡ τύχη τῆς Ἑταιρίας θὰ ἀπασχολήσει καὶ πάλι τὸν τύπο μετὰ τὸ τέλος τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. Ἡ ἀποσπασματικότητα ὅμως τῶν πληροφοριῶν καθιστᾷ δύσκολη τὴν ἀνασύνθεση τῶν γεγονότων. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1879 ὁ Κ. Ἀνθόπουλος δηλώνει στὸν *Νεολόγο*⁶⁶ ὅτι δὲν εἶναι ἀρμόδιος νὰ δώσει ἐξηγήσεις γιὰ ὅ,τι γράφεται στὸν τύπο περὶ τῆς Ἑταιρίας, διότι ἐδῶ καὶ δύο περίπου χρόνια ἔχει παραιτηθεῖ ἐγγράφως «ἐνεκα ἀσθενείας καὶ ἀσχολιῶν». Ἀπὸ τὴ δήλωση αὐτὴ μπορούμε νὰ συμπερά-

63. *Περ. Φιλεργός*, ἔτ. Α', τεύχος Α', Ἰαν. 1877.

64. *Περ. Φιλεργός*, ὁ.π.

65. *Ἀνατολή*, ἔτ. Α', ἀριθ. 1, 24 Φεβρ. 1877.

66. *Νεολόγος*, ἔτ. ΙΓ', ἀριθ. 2996, 27 Ἰαν./8 Φεβρ. 1879.

νομε ότι στον Τύπο είχαν εκφραστεί άνησυχίες για την τύχη της 'Εταιρίας. Δύο εβδομάδες μετά τη δήλωση του Κ. 'Ανθόπουλου, ο Β. Σαρακιώτης αισθάνεται υποχρεωμένος να διευκρινίσει ότι πράγματι ως αντιπρόεδρος είχε παραλάβει την παραίτηση του τότε προέδρου Κ. 'Ανθόπουλου⁶⁷. 'Ισχυρίζεται όμως πώς ή παραίτηση αυτή θα έπρεπε να έχει επικυρωθεί από τη Γενική Συνέλευση των μελών, πράγμα που δεν έγινε «ένεκα των άνωμάτων περιστάσεων», υπονοώντας προφανώς τον πόλεμο. 'Αφήνει τέλος να έννοηθεί πώς, τώρα που «ή ήσυχία άπεκατεστάθη», μιá τέτοια συνέλευση θα γίνει. Αυτό που συνάγεται άπ' όλα αυτά είναι ότι ή 'Εταιρία, από τις άρχές του 1877 έως τις άρχές του 1879, έχει πλήρως άδρανοποιηθεί και πώς καμία Γενική Συνέλευση των μελών του σωματείου δεν έχει γίνει σ' αυτό τó διάστημα.

Αυτό όμως που γεννά άπορίες είναι τó γεγονός της μη επαναδραστηριοποίησης της 'Εταιρίας από τον Β. Σαρακιώτη. Μοιάζει περίεργη ή στάση του, αν λάβουμε υπόψη πώς την εποχή που γράφονται οί δύο επιστολές στον *Νεολόγο* έχει ήδη περάσει ένας χρόνος από τó τέλος του πολέμου και πώς, παρά την έκκρεμότητα της επικύρωσης της παραίτησης του Κ. 'Ανθόπουλου, ο Β. Σαρακιώτης αναγκάζεται στην ουσία ν' αντιδράσει όταν στον τύπο άρχίζουν να εκδηλώνονται διάφορες άνησυχίες. 'Η έλλειψη αυτή προθυμίας εκ μέρους του φαίνεται άλλωστε κι από τη συνέχεια των γεγονότων. Παρόλο που από τον Μάρτιο του 1879 δημοσιεύονται έπίμονα στον τύπο προσκλήσεις για Γενική Συνέλευση, οί όποιες ύπογραμμίζουν τη σπουδαιότητα των αποφάσεων που θα ληφθούν για τó μέλλον της 'Εταιρίας, μόνον στίς 19 Δεκεμβρίου του 1882 διαπιστώσαμε την άνταπόκριση στίς εκκλήσεις του Δ.Σ., δηλαδή σχεδόν τέσσερα χρόνια μετά τη δημοσίευση των επιστολών 'Ανθόπουλου - Σαρακιώτη. 'Ακόμη και αν ύποτεθεί πώς ή πλειοψηφία των μελών δεν έδειχνε πιά κανένα ένδιαφέρον για την ύπόθεση της 'Εταιρίας, ο Β. Σαρακιώτης ήταν ουσιαστικά υπεύθυνος να προχωρήσει στο ξεκαθάρισμα των έκκρεμοτήτων, πολύ περισσότερο έφόσον, όπως θα φανεί από τη συνέχεια, ύπήρχε κι ένα σοβαρό ζήτημα, τί δηλαδή απέγινε ή συνέχεια της 'Εταιρίας. Σ' όλο αυτό τó διάστημα λοιπόν δεν έχουμε καμία ένδειξη δραστηριοποίησης της 'Εταιρίας, πέρα από προσκλήσεις σε Γενικές Συνελεύσεις που δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκαν. 'Αντίθετα μάλιστα τον 'Οκτώβριο του 1880 ή Κατίνα Βεκατόρου, ιδιοκτήτρια της αίθουσας της 'Εταιρίας στην οδό Καρτάλ άριθ. 8 στο Πέρα, δημοσιεύει άγγελτήριο έξώσεως⁶⁸

67. *Νεολόγος*, έτ. ΙΓ', άριθ. 3007, 10/22 Φεβρ. 1879.

68. *Νεολόγος*, έτ. ΙΕ', άριθ. 3478, 17/29 'Οκτ. 1880.

λόγω τών «ἀπὸ ἐνιαυτῶν» ὀφειλομένων ἐνοικίων. Οὔτε σ' αὐτὴ τὴν ἐξωση φαίνεται νὰ ὑπῆρξε μιὰ κάποια ἀντίδραση τῶν ἀρμοδίων.

Στὶς 19 Δεκεμβρίου τοῦ 1882 ἔγινε μιὰ Γενικὴ Συνέλευση τῶν μελῶν, ἡ ὁποία ἐξέλεξε μιὰ πενταμελὴ ἐκκαθαριστικὴ ἐπιτροπὴ, μὲ τὴν ἐξουσιοδότηση νὰ προβεῖ σὲ ἐκκαθάριση καὶ νὰ γνωμοδοτήσῃ «περὶ τοῦ ἐφικτοῦ ἢ μὴ τῆς ἀνασυστάσεως τῆς Φιλέργου Ἑταιρίας». Ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν ἐπιτροπὴ συμμετέχουν πρῶν μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ι. Α. Βρετός. Πουθενὰ δὲν φαίνεται νὰ παίξει κάποιο ρόλο ὁ Β. Σαρακιώτης. Ἡ ἔκθεση τῆς ἐκκαθαριστικῆς ἐπιτροπῆς δημοσιεύεται τὸν Μάιο τοῦ 1883 στὸν *Νεολόγο*⁶⁹ καὶ ἐπιβεβαιώνει τὶς ὑπόνοιες γιὰ κάποια σοβαρὴ ὑπεξαίρεση. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐκτιμᾷ τὴν περιουσία τῆς Ἑταιρίας σέ: α) 154.957 γρ. ποῦ ἔχουν δανειστεῖ σὲ διαφόρους ἐπαγγελματίες· καὶ β) 60 τραπεζικὲς μετοχὲς καὶ 12 τῶν σιδηροδρόμων. Ἀπὸ τὰ δάνεια ὑπολογίζει ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ εἰσπραχθεῖ περίπου τὸ μισό, δηλ. 75.000 γρ. ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο θεωρήθηκε παθητικὸ ἐξαιτίας τῆς ἔνδειας στὴν ὁποία εἶχαν περιπέσει πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀφειλέτες. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς τραπεζικὲς μετοχὲς τῆς Ἑταιρίας ἡ ἐπιτροπὴ ἀναφέρει πῶς ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται «παρὰ τῷ προσώπῳ παρ' ᾧ ἐνεπιστεῖθη αὐτὰς τὸ τότε προεδρεῖν», ἐνῶ οἱ 12 μετοχὲς τῶν σιδηροδρόμων εἶχαν δοθεῖ ἀπὸ τὸν τότε ταμῖα στὸν τότε πρόεδρο γιὰ νὰ πληρωθεῖ ἓνα μέρος τοῦ ἐνοικίου τῆς αἰθουσας. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὸ «μυστηριώδες» αὐτὸ πρόσωπο ποῦ κατακρατεῖ τὶς τραπεζικὲς μετοχὲς, ποῦ ἡ τωρινὴ τὸς ἀξία ὑπολογίζεται σὲ 110.000 γρ., παρὰ τὶς πιέσεις τῆς ἐπιτροπῆς, ἀρνεῖται «καὶ αὐτὴν τὴν ὁμολογίαν ὅτι κατέχει ταύτας». Ἡ ἐπιτροπὴ κρίνει ὅτι δὲν εἶναι σκόπιμο ἀκόμη νὰ κοινοποιήσῃ τὸ ὄνομα τοῦ ἐν λόγῳ προσώπου, ἐπιφυλάσσεται ὁμως νὰ τὸ κάνει στὸ μέλλον. Ὅσο ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἐκκρεμότητα ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσῃ ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπανασύσταση τῆς Ἑταιρίας. Μετὰ τὴν ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς ἀκολουθεῖ συζήτηση καὶ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων ὄλων τῶν μελῶν τῆς Γενικῆς Συνέλευσης, ἀπὸ τὴν ὁποία διαφαίνεται ἡ ἀπειλὴ νὰ ληφθοῦν δραστικὰ μέτρα ἐναντίον τοῦ ἐν λόγῳ προσώπου. Στὸ τέλος ὑπερισχύει ἡ ἄποψη νὰ συγκληθεῖ νέα Γενικὴ Συνέλευση στὶς 29/10 Ἰουνίου 1883 προκειμένου νὰ ληφθοῦν ὀριστικὲς ἀποφάσεις. Στὸ διάστημα ὁμως αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευτεῖ στὸν τύπο ἡ Ἐκθεση τῆς Ἐκκαθαριστικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τῆς Γενικῆς Συνέλευσης, ποῦ ἀρτήθηκε παμψηφεί, ἀποσκοπεῖ προφανῶς στὴν ἐπαφορὰ σὲ τάξιν τοῦ «καταχραστῆ».

Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ πῶς ἀπὸ τὰ πέντε μέλη τῆς Ἐκκαθαριστικῆς

69. *Νεολόγος*, ἔτ. ΙΖ', ἀριθ. 4235, 18/30 Μαΐου 1883.

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΗΣ ΜΕΡΟΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ

ΤΗΣ ΕΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

ΦΙΛΕΡΓΟΥ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΚΑΡΥΦΩΤΕΡΗ ΚΑΥΔΑΡΓΙΑΣ ΤΟΥ 1856.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ,

1879.

ΤΥΠΟΣ Ι. Α. ΒΡΕΤΟΥ.

Η ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

ΦΙΛΕΡΓΟΣ ΕΤΑΙΡΙΑ.

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1873—74 ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ

τῇ Η'. ἐτησίᾳ Γενικῆ Συναλεύσει

τὴν 19/31 Μαΐου 1874.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ
1875.

ΤΥΠΟΙΣ ΒΟΥΤΥΡΑ ΚΑΙ Σ/ΔΣ.

Ἐπιτροπῆς ὁ Δ. Ἀλεξανδρίδης ἀρνεῖται νὰ προσυπογράψει τὴν Ἐκθεση. Πρέπει ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε πὼς ὁ Δ. Ἀλεξανδρίδης, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀγοράστηκαν οἱ μετοχῆς (1872-73), ἦταν Εἰδικὸς Γραμματέας. Πρόεδρος, ὅπως γνωρίζουμε, ἦταν τότε ὁ Β. Σαρακιώτης καὶ Γενικὸς Γραμματέας ὁ Ι. Δ. Τανταλίδης. Καθὼς ἡ ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς δὲν θέτει σὲ ἀμφισβήτηση τὴ στάση τοῦ τότε ταμία Π. Πορτοκάλη, ὁ ὁποῖος εἶχε παραδώσει τὶς 12 μετοχῆς τῶν σιδηροδρόμων στὸν πρόεδρο, καὶ ὁ ὁποῖος συμμετέχει καὶ στὴ νεοσυσταμένη ἐκκαθαριστικὴ ἐπιτροπὴ, αὐτοὶ ποὺ μένουν, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἐκθετοὶ εἶναι ὁ Β. Σαρακιώτης καὶ ὁ Ι. Δ. Τανταλίδης. Μᾶλλον ὁ δεῦτερος εἶναι τὸ «πρόσωπο τῆς ἐμπιστοσύνης» τοῦ πρώτου, αὐτὸς δηλαδὴ ποὺ παρέλαβε τὶς τραπεζικῆς μετοχῆς καὶ τώρα ἀρνεῖται ὅτι τὶς ἔχει στὴν κατοχὴ του.

Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἄδοξο τέλος τῆς Ἑταιρίας, γιατί πέρα ἀπὸ προσκλήσεις σὲ Γενικὲς Συνελεύσεις, ποὺ συναντᾶ κανεὶς στὸν τύπο μέχρι καὶ τὸν Μάρτιο τοῦ 1884, κανένα ἄλλο ἴχνος τῆς Ἑταιρίας δὲν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι ἂν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες αἰτίες ποὺ ὀδήγησαν στὴν παρακμὴ τῆς Ἑταιρίας, ὑπῆρχαν ἀντικειμενικὰ οἱ δυνατότητες ἐπιτυχίας ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1860-1880. Ἄς περιορίσουμε κατ' ἀρχὴν τὸ ἐρώτημα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ἕναν ἐργατικὸ συνεταιρισμὸ εὐρωπαϊκοῦ τύπου. Τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἡ ἔλλειψη μιᾶς νέας τάξης βιομηχανικῶν ἐργατῶν, μὲ συνείδηση τῶν ἀναγκῶν τους καὶ μὲ διάθεση ν' ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τους, εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν εὐνοοῦν τὴ δημιουργία ἐνὸς τέτοιου συνεταιρισμοῦ. Ἄν τώρα ἐξετάσουμε τὴν περίπτωση λειτουργίας μιᾶς πιστωτικῆς τράπεζας μὲ κατεῦθυνση τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη, αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατόν ἂν κάποιοι ἀποφάσιζαν νὰ διακινδυνεύσουν σημαντικὰ κεφάλαια μὲ χαμηλὴ ἀπόδοση. Ἡ μακροπρόθεσμη ὁμως προοπτικὴ κέρδους τέτοιων ἐπενδύσεων δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐνδιαφέρει τοὺς χρηματιστικὸς κύκλους μιᾶς πόλης ὅπου ἀνθεὶ τὸ ἐμπόριο. Ἡ μόνη, λοιπόν, δυνατότητα ποὺ ἀπομένει εἶναι ἡ λειτουργία μιᾶς καθαρὰ πιστωτικοῦ (βλέπε τοκογλυφικοῦ) τύπου τράπεζας μὲ σίγουρη καὶ ἄμεση ἀπόδοση⁷⁰.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀδυσώπητη λογικὴ τοῦ χρήματος καὶ τοῦ κέρδους, ἡ Φίλεργος Ἑταιρία δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορίσει τὸ χαρακτῆρα καὶ τοὺς στόχους τῆς. Παραπαίει πότε πρὸς τὴ μία καὶ πότε πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση. Ξεκινᾷ μὲ τὴν πρόθεση νὰ μιμηθεῖ τοὺς ἐργατικὸς συνεταιρι-

70. Γιώργος Δερτιλῆς, ὀ.π., σ. 46-47.

σμούς της Εύρώπης, όμως τα μέλη δὲν εἶναι ἐργάτες ἀλλὰ... προστάτες τῶν ἐργατῶν. Προσπαθεῖ, δηλαδή, νὰ συνδυάσει τὸ συνεταιρισμὸ μὲ τὴν φιλανθρωπία. Δὲν φαίνεται τὰ μέλη τῆς Ἑταιρίας νὰ ἔχουν συνειδητοποιήσει τὰ διδάγματα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν συνεταιριστικῶν κινήματων τῆς Εὐρώπης. Κι ὁμως ὁ Α. Α. Σούτσος εἶχε σωστὰ ἐπισημάνει στὴν *Πανδώρα*: «τίς ἢ βάσις ἐφ' ἧς στηρίζονται ἢ τε Loan-Society καὶ ἢ Huilrbank; ὁ σχηματισμὸς μετοχικῆς ἐταιρίας ἐχοῦσης σκοπὸν τὴν εὐεργεσίαν, ἂν δὲ μὲντὲν περι τοῦτου ἢ παραμικρὰ ἀμφιβολία νομίζομεν ὅτι θέλει παύσει ἅμα ὡς ἐνθυμίσωμεν ὅτι ἐν μὲν τῇ Ὀλλανδίᾳ τὸ κέρδος εἶναι εὐτελέστατον, ἐν δὲ τῇ Ἀγγλίᾳ μηδέν. *Αὐτὴ λοιπὸν ἢ βάσις εἶναι ἐσφαλμένη* διότι ἐὰν ἢ εὐεργεσία καὶ ἢ ἐλεημοσύνη εἰσὶν ἀρεταὶ χριστιανικαί, οἰκονομικῶς ὁμως θεωροῦμεναι φέρουσιν ἀποτελέσματα ἀσήμαντα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀρνητικά»⁷¹.

Χωρὶς βιομηχανία, χωρὶς ἐργάτες καὶ χωρὶς κίνητρα εἶναι ἀδιανόητος ἓνας ἐργατικὸς συνεταιρισμὸς. Βέβαια ὁ χαμηλὸς βαθμὸς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας ἀπασχολεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς του τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ Σωματείου, γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἢ ἐνίσχυση τῆς βιομηχανίας εἶναι ἀπὸ τοὺς βασικοὺς του στόχους. Ὅμως στὴν πράξη, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια, ἢ Ἑταιρία λειτουργεῖ ὡς ἐργατικὸς συνεταιρισμὸς χωρὶς... ἐργάτες. Ὑστερα ἀπὸ πέντε χρόνια λειτουργίας οἱ τάσεις πού σίγουρα προϋπήχαν⁷², καὶ πού ἀπέβλεπαν στὴ δημιουργία μιᾶς πιστωτικῆς τράπεζας μὲ κατεῦθυνση τὴν ὑποστήριξη τῆς βιομηχανίας, φάνηκε νὰ κερδίζουν ἔδαφος. Τότε γίνονται οἱ πρῶτες ἀπόπειρες ἴδρυσης ἢ ὑποστήριξης βιομηχανικῶν μονάδων πού ἀποτυγχάνουν, κυρίως λόγω τῆς ἔλλειψης μεγάλου ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου⁷³. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀκούγονται οἱ πρῶτοι ὑπαιτιγμοὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη οἰκονομικῶν κινήτρων γιὰ τοὺς «μετόχους» (Σαρακιώτης⁷⁴ - Τανταλίδης) καὶ γίνονται οἱ πρῶτες προσπάθειες δημιουργίας ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου. Στὴν περίπτωση πού αὐτὴ ἢ τάση ἐδραίωνόταν, ἢ Ἑταιρία πιθανὰ νὰ κατέληγε σὲ μία πιστωτικὸν τύπου τράπεζα. Ἡ πορεία τῆς ὁμως αὐτὴ ἀνακόπηκε ἐξαιτίας τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, πού ὀδήγησε στὴ χρεωκοπία τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου πού ἀκολούθησε.

71. *Πανδώρα*, 1 Ἰαν. 1865, τ. ΙΕ', φυλλάδιον 355.

72. Βλ. προηγούμενη παραπομπὴ ἀριθ. 25.

73. Οἱ δυσκολίες ἐξεύρεσης τῆς ἐργατικῆς κατοικίας ἀπὸ τὸν τόπο κατοικίας, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν δευτερεύουσας σημασίας.

74. Ὁ Β. Σαρακιώτης εἶχε σχέσεις μὲ τοὺς χρηματιστικὸς κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὑπῆρξε καὶ ὑποδιευθυντὴς Τράπεζας.

Βέβαια ή πορεία της Έταιρίας δέν είναι άνεξάρτητη κι από τις προσωπικές δυνατότητες, τὰ σφάλματα, ίσως μάλιστα και τις αντίθεσεις τών ενεργητικῶν μελῶν της. Ό Κ. Άνθόπουλος π.χ., πού άναλαμβάνει πρόεδρος μετά τόν Β. Σαρακιώτη, δέν φαίνεται νά ύποστηρίζει την τάση του προκατόχου του. Ίδεολογικά κάνει ένα βήμα πίσω και επανέρχεται στο έγκώμιο της φιλανθρωπίας. Πολύ περισσότερο ή πορεία της Έταιρίας δέν είναι άνεξάρτητη και από τις έσωτερικές συγκρούσεις του έλληνικού στοιχείου της Κωνσταντινούπολης, όπως αυτές εκφράζονται σέ πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο. Είναι ή έποχή της Μεγάλης Ίδέας και του Όθωμανισμού και οι ύποστηρικτές της μιάς ή της άλλης παράταξης, συνυπάρχοντας στους ίδιους χώρους, π.χ. ως μέλη Δ.Σ. μιάς Έταιρίας, δέν είναι δυνατόν νά μή μεταφέρουν και εκεί τή διάσταση ή τή σύγκρουσή τους, ή όποία τις περισσότερες φορές συγκαλύπτεται και περνά ως προσωπική αντίθεση. Ός γνωστόν ό Ι. Δ. Τανταλίδης, πρόσωπο της έμπιστοσύνης του Β. Σαρακιώτη, ήταν συντάκτης της έφημερίδας *Βυζαντίς*⁷⁵. Η έφημερίδα αυτή, πρόμαχος της ιδέας της άδελφότητας τών λαών μέσα σ' ένα ένιαο και ισχυρό Όθωμανικό κράτος (βλέπε Όθωμανισμός) ήταν αντίθετη μέ τόν *Νεολόγο*⁷⁶, προασπιστή της Μεγάλης Ίδέας. Βασικός συντάκτης του *Νεολόγου*, όπως γνωρίζουμε, ήταν ό Ι. Α. Βρετός, ένας από τούς πρωτεργάτες της Έταιρίας. Είναι γνωστό τό έπεισόδιο της έπίθεσης άντιφρονούντων έναντίον του *Νεολόγου*, γιατί πήρε θέση κατά του πατριάρχη Ίωακείμ Γ'. Στη διάρκεια τών έπεισοδίων όργισμένα άτομα, φωνάζοντας τό σύνθημα «Ζήτω ό πατριάρχης, κάτω ό *Νεολόγος*», έκαψαν φύλλα της έφημερίδας και τραυμάτισαν τόν διευθυντή Καρούδη⁷⁷. Δέν θά πρέπει επίσης νά περάσει άπαρατήρητο τό γεγονός πώς ό Ι. Α. Βρετός συμμετέχει στην εκκαθαριστική έπιτροπή του 1883 και πώς κατά πάσα πιθανότητα είναι ένας άπ' αυτούς πού ύποκίνησαν την ιδέα του έλέγχου και της άνασύστασης της Έταιρίας. Ίσως λοιπόν και ή άναζήτηση ύπευθύνων νά μήν είναι άμοιρη πολιτικῶν ή προσωπικῶν κινήτρων, χωρίς νά άποκλείεται και ή ύπαρξη άνέντιμων ατόμων πού καταχράστηκαν την πειρουσία της Έταιρίας.

ΜΑΤΟΥΛΑ ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ

75. Μ. Γεδεών, *Άποσημειώματα Χρονογράφου*, σ. 43 κέ.

76. Ό Μ. Γεδεών αναφέρει ότι οι του *Νεολόγου* ήταν πρόμαχοι της Μεγάλης Ίδέας και ύπήρχε ειδικό καφενείο λεγόμενο *Άμέρικα* όπου συγκεντρώνονταν οι ύπερασπιστές της Μεγάλης Ίδέας· βλ. Μ. Γεδεών, *Άποσημειώματα Χρονογράφου*, σ. 40.

77. Τό έπεισόδιο έγινε στις 25 Φεβρ. του 1882· βλ. Μ. Γεδεών, *Άποσημειώματα Χρονογράφου*, σ. 67.